

ADRA

Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego
Nº1 Santiago de Compostela, 2006

S/T

XURXO MARTIÑO

Limiar

Memoria de anxos ou bogardeiros

CARLOS GARCÍA MARTÍNEZ

Património cultural: o casamento entre patrimonio e cultura

XERARDO PEREIRO

“Miña casa, meu abrigo”. O significado da casa na emigración de
retorno galega

MARIANNE HELFER HERRERA ERAZO

Atención á diversidade? Revisión crítica das medidas de atención á
diversidade da Xunta de Galicia

SANTIAGO PRADO CONDE

Proxecto de traballo sobre a cultura castrexa en Educación Infantil.

“Os castrexos, as castrexas e as súas cousas”

Mª LUISA ÁLVAREZ GAREÁ

Viaxe ao lado da sombra. Apontamentos sobre a contracultura na Galiza

ANXO RABUÑAL

Liquidación de existencias

MARCOS LORENZO

A Sociedade: memoria e tradición. Un novo espazo expositivo no
Museo do Pobo Galego

BELÉN SÁENZ-CHAS DÍEZ

ADRA

Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego
Nº1 – Santiago de Compostela, 2006

ADRA

Nº1 – Santiago de Compostela, 2006

ADRA. Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego.

Museo do Pobo Galego
San Domingos de Bonaval
15703 Santiago de Compostela

Consello de edición:

Fátima Braña Rey
Rosa Mª Méndez García
Xaquín Penas Patiño
Manuel Vilar Álvarez

Representantes dos socios e socias:

Xosé Carlos Beiró Piñeiro
Fátima Braña Rei
José Luís Diz Rodríguez
Xoán Ramón Marín Martínez
Rosa Mª Méndez García
Xoan Xosé Molina Vázquez
Xaquín Penas Patiño
Xosé Recimil Tábor
Manuel Vilar Álvarez

Deseño e maquetación: **ocumodeseño**

Impresión: Litonor S.L.

Depósito Legal: C-2367-2005

ISSN: 1886-2292

© da edición: Museo do Pobo Galego.

© dos textos: os autores e autoras.

Índice

S/T

XURXO MARTÍÑO **7**

Limiar **9**

Memoria de anxos ou bogardeiros

CARLOS GARCÍA MARTÍNEZ **11**

Património cultural: o casamento entre patrimonio e cultura

XERARDO PEREIRO **23**

“Miña casa, meu abrigo”. O significado da casa
na emigración de retorno galega

MARIANNE HELFER HERRERA ERAZO **43**

Atención á diversidade? Revisión crítica das medidas
de atención á diversidade da Xunta de Galicia

SANTIAGO PRADO CONDE **55**

Proxecto de traballo sobre a cultura castrexa en Educación Infantil.

“Os castrexos, as castrexas e as súas cousas”

Mª LUISA ÁLVAREZ GAREA **65**

Viaxe ao lado da sombra.

Apontamentos sobre a contracultura na Galiza

ANXO RABUÑAL **79**

Liquidación de existencias

MARCOS LORENZO **87**

A Sociedade: memoria e tradición.

Un novo espazo expositivo no Museo do Pobo Galego

BELÉN SÁENZ-CHAS DÍEZ **93**

S/T. 2004

Xurxo Martiño (1964. Caxadas, Vimianzo)

22x30 cm. Técnica mixta/papel

SAE Á LUZ UN NOVO NÚMERO DE ADRA, A REVISTA DOS SOCIOS E socias do Museo do Pobo Galego, seguindo as mesmas directrices que guiaron o nº 0, editado no mes de novembro do pasado ano 2005.

ADRA naceu para ser un vieiro de comunicación entre as persoas asociadas, unha canle de expresión entre nós que aporte o seu grao de area á consolidación do Museo do Pobo Galego como referente cultural para toda a cidadanía galega. Asemade, a edición de Adra tamén ten como obxectivo fomentar o intercambio con outros organismos e outras institucións museísticas dentro e fora da xeografía galega, algo que, sen dúbida, vai enriquecer non só ao Museo senón aos que formamos parte del.

Con esta intención traballamos para que este primeiro número sexa mellor que o anterior. Abraiados pola acollida agarimosa e alentadora do número 0, a nosa arela nesta ocasión é tentar, a ser posíbel, ir máis aló: crear novas expectativas, novas metas ás que chegar, novas experiencias que enriquecerían a nosa relación co Museo do Pobo Galego.

Neste sentido comezamos agora unha nova andaina: integrar na revista a colaboración de artistas plásticos.

A vocación sintetizadora e global do Museo do Pobo Galego é quen de integrar nas súas actividades as distintas manifestacións culturais galegas e, de entre elas, invitamos neste número, por primeira vez, á expresión plástica.

Con esta iniciativa queremos contribuír a que se abra unha vía de colaboración dos e das artistas plásticos coa nosa institución museística. Esta colaboración entendemos debe enriquecer ao Museo e os seus fondos, pois a nosa intención é que non só ilustren ADRA, senón que pasen a formar parte dos fondos do Museo, contribuíndo así ao enriquecemento dos mesmos.

Así pois, invitámosvos, unha vez máis, a participar, desde as vosas áreas de interese e traballo, nesta tarefa común que é Adra e o Museo do Pobo Galego.

Finalmente, non podemos rematar esta introdución sen salientar a colaboración imprescindible sen a que non sería posíbel levar adiante esta angueira: a axuda das firmas comerciais que nos apoian e fan posíbel economicamente este proxecto común.

Sen eles o traballo sería máis duro e a nosa obriga é ser agradecidos..

Memoria de anxos ou bogardeiros

CARLOS GARCÍA MARTÍNEZ

E xa un cumprido periplo o que leva de andadura o Museo do Pobo Galego. Pouco para unha institución, pero abondo para o tempo vital das persoas. Todo camiño a decorrer ten atrancos. E no caso non habían faltar. Traballosos uns na súa pasaxe, outros doados. Dende aquel sábado 28 de outubro de 1977, no que se franquearon as primeiras salas, foron vintenove anos atei-gados de episodios, que nutriron unha asen-tada memoria que conforma xa a historia particular do centro. E non é de mais que os aconteceres sexan coñecidos: os proxectos realizados, adiados ou fallidos, as situ-acións defrontadas, as eivas cometidas, anécdotas e recordos, etc.; o relevante e o sinxelo. Acaído vehículo para que vexan a luz é esta revista Adra, que artellan e dan ao prelo os socios e socias do Museo, dentro do seu apartado destinado a publicar nota dos seus fondos, por canto tamén os apuntados, aínda que inmateriais son parte inalie-nable do fardel común da casa. Dende estas páxinas concito aos compatróns e amigos do MPG, que dunha ou outra maneira partici-paron e participan na empresa, a que poñan nos papeis as súas lembranzas e experien-cias, na seguranza de que estes contributos axudarán a enxergar os afáns e o traballo, a obra e as persoas que cóbado con cóbado lle

deron forma, e así deixar no seu sitio o que no tal sitio debe estar.

Na declaración de principios aprobada polo Padroado do MPG, subxacía a idea de que o centro museístico a crear debería ser un lugar da memoria, coa encomenda de conserva-la, pero tamén de transmitila. Para isto debería-se obter o recoñecemento por parte dos receptores, como espazo depo-sitario desa memoria colectiva e como tal adecuado para a súa transmisión social. A experiencia fornecida con algúns segmentos da nosa sociedade foi satisfactoria. Así por exemplo no eido dos oficios, que mantiñan aínda unha forte identidade profesional. O traballo de campo deparou neste punto alen-tadores resultados. Houbo polo xeral mani-festación de interese por parte de artesáns e isoleiros perante a perspectiva de que os seus traballos e saberes fosen patrimonializados nun museo. Doazóns e depósitos sucedé-ronse dende os primeiros anos o mesmo que a súa colaboración cando se precisou.

A comezos do ano 1977 e fundamental-mente na primavera e vran, percorremos diversas zonas do país coa fin de recadar materiais con destino ás primeiras salas. Unha delas foi Mondariz, terra fartureira no labor da cestaría, onde na compañía de María Xosé Fernández Cerviño e Salvador García-

Bodaño, coñecemos, entre outros, a D. Constantino Faro Otero, mestre cesteiro de sona probada, de vedraña xinea mesteiral, do lugar de Cernadela, freguesía de San Miguel de Riofrío, que frisaba os sesenta e algo de anos e era dos mais afamados na redonda. Con el faláramos da materia prima, da confección e das técnicas, da ferramenta, das formas e do uso, da comercialización, da orixe do oficio e do seu papel na comunidade, e tamén do seu particular latín ou *verbo dos anxos ou bogardeiros*, que así é como se nomean neste os cesteiros¹. Recollemos na xeira varias pezas significativas dentro do ricaz mostrario da produción cesteira da comarca e D. Constantino quedara en facernos a mais unha que consideraba tiña que estar presente na futura sala de cestaría do museo. El avisaría cando a tivese confeccionada, para ver de collela. E así foi. En setembro de 1977, a pouco mais dun mes e medio da inauguración, recibíamos unha carta da man do noso cesteiro, sorprendentemente parte dela escrita na peculiar xerga profesional. Reprodúcese a seguir, xunto coa súa transcripción e tradución ate onde foi posible. Erroneamente figura datada no ano 1974, na vez de 1977².

Para esta versión valémonos dos glosarios do *verbo dos bogardeiros* de Peinador Lines (PL) e Bouza Brey (BB) así como dos de outras xergas, moi en particular a dos

arginas. Con todo non logramos establecer a equivalencia dalgún termo dos empregados por Constantino Otero, como é o caso de *dejirlas*, ou as dúbidas en *perduñen* e *delenbe*. Hai vacilación na escrita de vocábulos: *de vertulo/debertulo*, ou *de lenbe/delenbe* e poida que algunha grafía non sexa a adecuada. É de salientar que verbas tan ligadas ao seu traballo como cesto (*gaineto* PL, BB), madeira (*horxe* PL, *arxe* BB), ou día (*lucio*, *luceiro* PL, *xuri* BB), non se amostren no verbo. Acaso a falta de hábito na escrita do verbo levara ao noso cesteiro a omitilos.

As falas específicas de determinados mesteres revisten un singular interese na nosa etnografía. Do seu emprego temos xa constancia no século XVIII. Sobreira da noticia nas súas *Papeletas do barallado*, xerga dos cordeiros da terra de Rocas³. O seu estudo conta a estas alturas cunha bibliografía, que si ben non abundosa, é xa de certo relevo. As recollidas ate hoxe son: canteiros, ou *verbo dos arginas*, xerdir o verbo, *verbo dos buxas*; telleiros, *verbo dos cabaqueiros ou daordes*; paraugueiros, capadores ou *xabarreadores*, afiadores ou *arreadores*, e outros oficios ambulantes, ou *barallete*; albaneis ou *verbo dos chafoutas*; e cesteiros ou *verbo dos anxos ou bogardeiros*. De todos eles é o dos canteiros o que leva xerado maior atención⁴.

No tocante á xerga dos cesteiros non é, pesie á tradición do oficio, dos mais estu-

1 Os cesteiros son coñecidos ademais como canastreiros, banasteiros, goxeiros, corbeiros, peseleiros ou pateiros, en razón dos nomes dalgunhas pezas características e segundo as zonas. Para os distintos tipos de cestaría poden verse: Méndez García, R. e Sáenz-Chas, B., *A cestería*. Cadernos do Museo do Pobo Galego. Nº 7, Santiago, 1993 e Fontales, C., *Cestería de los pueblos de Galicia*. Ir Indo Ed., Vigo, 2005.

2 Arquivo do Museo do Pobo Galego. Vai a seguir a equivalencia dos termos do verbo: *ferrexar* = traballar (id. PL e BB); *balques* = patacas (*mouriñola*, *muriñola*, PL, *marocas*, BB); *jarula* = uva (*garula*, *mestee*, PL, *choya*, BB); *zaburro* = millo (id. PL e BB); *puduñar* = poder; *mesuco* = mes (id. BB); *portear* = vir, traer, ir (id. PL e BB); *jañifra* = ganas de (*jambrina* en verbo dos *arginas* = ganas de / fame, Trigo Díaz 1993); *vaquear* = falar (*baquear*, BB); *saene/s* = ti, vós, vostede/s (*soyenes*, PL); *cherrimola* = ferramenta; *bojardeiro* = cesteiro (*bogadeiro*, BB); *meene/s* = eu, nós (*moyene*, PL); *xerer* = querer (*querer* en verbo dos *arginas*, Trigo Díaz 1993); *jarlopear* = falar (*garlopear* en verbo dos *arginas*, Trigo Díaz 1993); *dejirlas* = ?; *dexaibes* = debaixo, abaixo (*xaibes*, BB, sen prefixo); *perduñar* = perdoar?; *de lenbe/delenbe* = cedo (*cedo* en verbo dos *arginas*, Solla 2002; sempre, Solla 2002, Gullías 2000).

3 Pensado, J.L. *El gallego, Galicia y los gallegos a través del tiempo*. Nova Biblioteca Gallega. La Coruña, 1985, p. 97.

4 A recompilación mais antiga do verbo dos canteiros da que temos noticia, atópase nun manuscrito titulado *Latín dos Canteiros*, que se conserva na

dados e só se ten rexistrado na comarca de Mondariz. A primeira recadádiva levouna a cabo Peinador Lines. Trátase dun vocabulario de 334 palabras, publicado en 1923, sen ningún tipo de observacións a maiores⁵. En 1954 Bouza Brey da ao prelo o seu artigo sobor do traballo dos cesteiros de Escobeiro, en Santa Baia de Mondariz⁶, no que colixe un glosario de 597 voces, incluídas as colectadas por Peinador. Só este traballo fornece algunhas anotacións relativas á sintaxe e morfoloxía e á procedencia das verbas. No léxico compilado detecta vocábulos de diversa ascendencia. A anotar o empréstimo doutras xergas, en especial do latín dos canteiros, cecais a de meirande influencia –hai quen sostén que todos teñen raíz común neste último–⁷. Bouza sinala tamén a presenza de voces francesas e vascas, ás que hai que engadir as procedentes do galego ou do español, deformadas ou con significado distinto ao usual⁸. No *verbo dos arginas* así mesmo a maioría das palabras proveñen do galego e castelán desfiguradas e advírtese a influencia do francés, vasco, latín ou

italiano e mesmo portugués. A estrutura sintáctica do verbo dos cesteiros é a da lingua galega, e no que fai á morfoloxía son adoito as palabras formadas por presufixación e sufixación, e maioría os nomes substantivos, abondosos os verbos e escasos os adxectivos⁹. Esta proporción é semellante á que se ten anotado para o *latín dos arginas*, no que tamén a meirande parte dos termos son substantivos, seguidos a distancia dos verbos e en menor medida adxectivos, adverbios e pronomes¹⁰. En xeral todas as xergas son de limitado vocabulario. Nos significados destacan os termos referentes ás ferramentas de traballo, designación doutros oficios, ou alimentación¹¹.

Ao contrario que no *verbo dos arginas* que posúe manifestacións de literatura oral, e algo no *verbo dos daordes*, no dos cesteiros, non se ten recollido, polo de agora, ningunha mostra de cantigas, refráns ou contos. Bouza na súa indagación só puido anotar unha frase como remate dun pequeno conto en galego. Pena que o *verbo dos bogardeiros* non suscitase máis interese

Biblioteca Nacional, datado na Coruña o 24 de maio de 1846 (Pensado, op. cit., p.111). Outro documento a mencionar é a carta do mesmo ano do párroco de Santiago de Morillas, en Campo Lameiro, con curiosas indicacións do latín dos canteiros deste concello, de Montes, Moraña e Cuntis. No que fai á súa recadádiva pódese ver: Ballesteros Curiel, J., *Verbo dos arginas. Jerga-Latín de los Canteros*. Pontevedra, 1930; Fernández Pousa, R., Diccionario del "Latín dos canteiros". Rev. *Finisterre*, nº 29 e 30, Pontevedra, 1946; Álvarez Blázquez, J.M^o., Vocabulario dos arginas. *El Museo de Pontevedra*, T. XV, 1961, p. 83-85; García Alén, A., Vocabulario de los canteros de Pontevedra. Recogido por la Sociedade Arqueológica. *El Museo de Pontevedra*, T. X, 1956, p.136-156 e Un nuevo vocabulario de la jerga de los canteros. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, Vol.XXXIII, 1977, p. 61-69; Álvarez Álvarez, D., *Jergas de Galicia. Tejeros, canteros, albañiles y paragüeros*. Tomiño, 1965; Trigo Díaz, F., *O verbo dos arginas de Aveda. Xerga gremial dos canteiros de Pontevedra*. Pontevedra, 1993; Gullías, X.A., *Diccionario do Verbo dos Canteiros*. Ourense, 2000; Solla Varela, C., *Cerdedo. Materiais para o estudio da freguesía de San Xoan de Cerdedo. Inventario Xeral*. Vigo, 2002.

Para o verbo dos telleiros ou cabaqueiros, dos albaneis e paraagueiros, véxase Álvarez Álvarez, D., op. cit.; para o dos telleiros, Trigo Díaz, F., *Zanqueando cos cabaqueiros*. Pontevedra, 2001 e González Martínez, P., *Embajadores de los infiernos. Historia y lenguaje de los cabaqueiros*. O Rosal, 1995; e para o barallete, Ramón e Fernández Oxea, J., O Barallete. Jerga de los oficios ambulantes de la provincia de Ourense. *R.D.T.P.*, Vol. IX, 1953, p.185-217 e *Santa Marta de Moreiras*. Vigo, 1968. Fidalgo Santamariña, X.A. e Rodríguez Fernández Taboadela, F., *Cinco profesions ambulantes ourensáns*. Cuadernos do Laboratorio de Antropoloxía Social. 2. Vigo, 1988 e Fidalgo Santamariña, X.A., *O Afidor*. Ir Indo, Ed., Vigo, 1992.

⁵ Peinador Lines, E., Vocabulario dos cesteiros de Mondariz. *NÓS*, nº 11, 13 e 14, 1922

⁶ Bouza Brey, F., Os cesteiros de Mondariz e a súa fala gremial. *Hom. A Fritz Krüger*. Universidad Nacional de Cuyo. T.II, Mendoza, 1954, p. 403-435. Hai reedición en Alicerces do MPG, nº 1, Santiago, 1992, que é a que citamos nas notas.

⁷ Fontoira Surís, R., Prólogo en Trigo Díaz, F. *O verbo dos arginas...* p. 12. Temos noticia doutras xergas que non foron obxecto de recollida. Fontoira cita o latín dos *grañados* ou vendedores de cobertores, da zona de Covelo (Po.), dos músicos de Celanova, dos cegos, dos cadoeiros e dos caldeiros (Prólogo, p. 11). Menciona tamén que entre os documentos pertencentes a Castelao trasladados ao Museo de Pontevedra, figuraba unha pequena libreta con pastas de hule, contendo un vocabulario do barallete.

⁸ Bouza Brey, F., Op. cit., p.22.

⁹ Bouza Brey, F., Op. cit., p. 22, 23.

¹⁰ González Pérez, C. O verbo dos arxinas (La jerga de los canteros en Galicia). *Actes du Colloque International de Glyptographie de Saragosse*. Zaragoza, 1983, p.214.

¹¹ Solla Varela, C., op. cit., p.472 e ss., onde se poden ver os campos de termos máis frecuentes.

Cernadela 15 de Setembro 1974

Reciviy a sua estimada carta do sde
 Setembro. Pois meus amigos vau pedirlle un favor
 que como a colleita anda rebrada baulledar esta noticia
 que nome de complir con ustedes porque teño que
 ferrescar pros meus baloques pra jarula he pro trabuco
 arie que non puduño hestea u mesuco que se portea que
 quere decir promes queben e pranonandaren a perder
 tempo querolle facer un cesto que inda non sirveta mader
 he pro mesuco que se portea pra baleber tina muita
 garrifa de vaquear con saenes he portearlle a cherrimola
 do bojardeiro porque meene xere garlopear e cos meus
 amigos he portearlle o que saenes dexeren se ferrescan por
~~ordexican e por os~~ os de jarlas e por os dexaibes perdunen
 que esta de vertulo pidelle que pro resto de mesuco queben
 porteenme outra de vertulo quere decir outra carta pra
 decirme odia que benen pralerlle todo preparado

depidese de ustedes a seu amigo Constantino Tazo
 Deseo que se porteen de lenbe adios

Transcrición

Reciviy a sua estimada carta do 8 de setembro. Pois meus amigos vou pedirlle un favor que como a colleita anda retrasada boulle dar hua noticia que nonhe de cumprir con ustedes porque teño que ferrexar pros meus baloques pra jarula he pro zaburro asie que non puduño hastra u mesuco que se portea que quere decir promes queben e pra non andaren a perder tempo querolle facer un cesto que inda non sirve ha madeira he pro mesuco que se portea xa bale heu tiña muita jañifra de vaquear con saenes he portearlle a cherrimola do bojardeiro porque meene xere jarlopeare cos meus amigos he portearlle o que saenes dexexen seferrexan por os dejirlas e por os dexaibes perduñen que esta de vertulo pidelle que prorresto de mesuco queben porteenme outra debertulo quere decir outra carta pra decirme odia que veñen praterlle todo preparado. despídese de ustedes o seu amigo Contantino Faro Otero. Desexo quese porteen de lenbe. adios.

Tradución

Recibín a súa estimada carta de 8 de setembro. Pois meus amigos vou pedirilles un favor, que como a colleita anda retrasada voules dar unha noticia, que non hei de cumprir con vostedes porque teño que traballar para as miñas patacas, para a uva e para o millo, así é que non podo ata o mes que vén e para non andaren a perder tempo quérolles facer un cesto que aínda non sirve a madeira e para o mes que vén xa vale. Eu tiña moita gana de falar con vós e traerlles a ferramenta do cesteiro porque eu quero falar cos meus amigos e traerlles o que vostedes desexen se traballan polos dejirlas e os de abaixo e perdoen que esta carta pídelle que para o resto do mes que vén me manden outra carta para dicirme o día que veñen para terlles todo preparado. Despídese de vostedes o seu amigo Constantino Faro Otero. Desexo que veñan pronto. Adeus.

e soio contemos cos vocabularios mencionados. Non sería de máis esculcar a situación na que hoxe se atopa e se for posible afondar na súa recollida.

Algúns oficios mantiveron ate hai pouco tempo unha forte identidade profesional e conciencia patrimonial. En aqueles que contaban cunha xerga específica, esta funcionaba como un factor diferenciador do grupo, afirmando a súa singularidade de cara á comunidade e facéndoos sentirse seguros dentro daquel. A xíria actuaba como un claro sinal identitario e o seu emprego era vehículo axeitado para afortalar a cohesión e conciencia grupal. Noutro nivel servían para transmitir uns saberes particulares, descoñecidos para o resto da sociedade. Unha transferencia restrinxida dos contidos do oficio a través da aprendizaxe e a iniciación e unha forma de comunicación interna, de relacións interpersoais, que blindaba cara ao exterior os coñecementos especializados do mester e afirmaba os intereses que xunguían aos seus membros. Neste sentido tense apuntado que entre os *arginas* estaba vedado facilitar ou ensinar o verbo a xentes alleas e incluso sancionábase aos transgresores con correctivos¹², e o mesmo sucedía cos coñecementos do oficio: “O verbo xunguía a persoas e cuadrillas e ás cuadrillas unhas con outras, pero sen quebra-la a garda dos moitos segredos que eran parte da vida e dos traballos dos *arginas*. Aínda hoxe non se coñecen moitas

cousas daqueles traballos”¹³. E outro tanto pódese dicir do *barallete*: “... poñer este instrumento de relazón en maus alleas supón unha traición ás leises da ‘parafusa’, que o inutilizaría pra futuros empregos. [...] Por eso os ambulantes coidan moito de non iniciar no Barallete máis que ós que han de precisar dil na súa vida de traballo e dóelles e máncalles o ver que alguén alleo ó seu oficio, lles fala na súa xerga”¹⁴.

É de subliñar que as xergas das que temos noticia, correspóndense con oficios de práctica ambulante en diversos graos. Xaquín Lorenzo xa tiña salientado que os latíns especiais eran “... un fenómeno frecuente entre as xentes de oficio que supoñía trasladados continuos...”¹⁵. Esta constatación reforza ese papel das xergas profesionais como salvagarda dos saberes, funcionando como un “código secreto de comunicación interna”¹⁶, intelixible só para os iniciados ou practicantes do mester, e mantendo o seu significado fóra do alcance das persoas coas que estivesen mais en contacto por razón do traballo e das comunidades nas que desenvolven o oficio estacional. En suma “... un verdadeiro mecanismo de illamento do exterior e como a principal barreira de seguranza fronte a todo o alleo, para que mellor puideran cumpri-lo papel de mecanismo protector na loita destes profesionais pola vida fóra das aldeas natais e de “*signum*” de gremio, de clase, de caste, é dicir, de grupo socioprofesional particular e distinto”¹⁷.

12 Rodríguez Fraíz, A. v. Canteiros, G.E.G. t. V e González Pérez, C., op. cit., p.207-208.

13 Trigo Díaz, F. *O verbo dos arginas...* p.55.

14 Ramón e Fernández Oxea, J. *Santa Marta...* p.252.

15 Lorenzo, X., *Etnografía. Cultura material*. Ed. NÓS, Buenos Aires, 1962. p.500. No mesmo sentido, Lis Quibén, V., *La jerga de los canteros de Galicia. Acta do 1º Congreso de Etnografía e Folclore*, 1956. Lisboa, 1963. Vol.III, p. 128.

16 Fidalgo Santamariña, X.A., *Os saberes tradicionais dos galegos*. Galaxia. Vigo, 2001, p.173.

17 Fidalgo Santamariña, X.A., *ibidem*. Os ambulantes tiveron distinta consideración nas comunidades ás que ofrecían os seus servizos. Sabemos que os canteiros e albanéis por ex. –os primeiros cun notorio índice anual de individuos que se desprazaban a traballar por distintas terras de España–

Que eu saiba este é o primeiro caso no que un cesteiro pon por escrito da súa man o *verbo dos anxos ou bogardeiros*. Coñecemos por Domingo Álvarez, interesante persoa que exerceu de *cabaqueiro* en diversos puntos de Galicia e no Brasil e estudoso logo do oficio, as *Follecas da Jalleira* e as *Follecas da Cabaqueira* (= Cartas da Terra e Cartas da Telleira). El mesmo iniciou a súa publicación a partir de 1909, de volta da emigración, no semanario *El Heraldito Guardés* e, desaparecido este, no tamén semanario *El Nuevo Heraldito*. En *Vida Gallega* saíron algunhas destas cartas. Agás estas últimas, que ían acompañadas da tradución ao castelán, as inseridas nos *Heralditos* estaban só en *cabaqueiro*, por canto, segundo o autor citado, o 80 % dos seus lectores coñecían a xerga. Parte destas *Follecas*, dinos Domingo Álvarez, eran da autoría dos propios telleiros, recibíndose nas redaccións de telleiras de Galicia e doutras zonas de España. Con todo, gran parte das publicadas son do mesmo Álvarez, que firma co pseudónimo de Xan d'Outeiro, e algunhas outras débense a interesados na xerga¹⁸. Sen dúbida é o latín dos telleiros o mais representado na escrita como se pode constatar na recompilación de Trigo Díaz¹⁹.

Domingo Álvarez publica unha carta no *verbo dos chafoutas*, e outra en *barallete*

fechada en Nogueira de Ramuín²⁰, e Ramón y Fernández Oxea no que fai ao *barallete* insire outra en Santa Marta de Moreiras²¹. As tres non saíron tampouco da man de practicantes dos oficios.

Volvendo á carta, proporciona esta algúns outros datos de interese respecto do traballo dos *bogardeiros*. Atal como se colixe da misiva, o noso cesteiro atendía, como un mais da unidade de produción doméstica, os traballos do ciclo agrario e isto era regra común nunha comarca tan abastada de cesteiros. Non tiñan unha dedicación plena ao mester; o seu quefacer complementaba os rendementos da actividade campesiña. O *bogardeiro* non podía cumprir en tempo a encomenda que se lle fixera por mor da sazón da anada á altura do mes de setembro. Debía, xa que logo –*ferrexar pro meus baloques pra jarula he pro zaburro*–, traballar nas colleitas das patacas e do millo e na vendima, que se presentaban ese ano tardeiras.

Neste extremo é ben tragner a colación os apontamentos de Bouza Brey encol dos cesteiros de Escobeiro. O seu traballo, di Bouza, organizábase en dúas tempadas diferenciadas: a de inverno, que ía dende o mes de agosto ate o de marzo; e a de vran, dende o mes de marzo ao de agosto. Na primeira traballaban “...nas súas casas *ao mesmo*

gozaron de maior estima e preferencia que outras ocupacións, poida que debido á importancia da súa actividade profesional. (Mejide, A., *La emigración gallega intrapeninsular en el siglo XVIII*. Madrid, 1960, p.76). Noutro extremo encontraríanse algúns ambulantes, *caneantes*, como os afixadores, paraugueiros, gobernadores, quincalleiros e outros, conceptuados pexorativamente e con escasa ou nula consideración social. Oficios que se nutrían de xentes procedentes de áreas historicamente moi deprimidas, por factores estruturais e pola problemática derivada, forzadas a percurar a través da emigración, en grande medida estacional, a subsistencia e que, con sobrada frecuencia, formaban un colectivo de ambulantes, á par de esmolantes, *bornas*, moínantes, *meladores* –é adoitado que os membros dos grupos marxinais interaccionen entre eles–, afundidas na penuria material e mesmo na indixencia. (V. Mejide, Op. cit., p.141 e Fidalgo, *Os saberes...* p.171,172). O ambiente nada propicio, incluso agresivo, que debían aturar nos seus traslados, levou, xunto co illamento, a utilizar mecanismos de protección e defensa do grupo, entre eles o argot como vehículo de comunicación impenetrable, “...espejo de la sociedad marginada que los crea, arregla, conforma y reforma, para entenderse y no ser entendido” (Pensado, Op. cit., p.117) polas comunidades nas que se instalaban ocasionalmente, sendo aquel máis próximo á xermanía que a unha xerga profesional.

18 Álvarez Álvarez, D. Op. cit., p.33.

19 Trigo Díaz, F. *Zanqueanda...*, p.97 e ss.

20 Álvarez Álvarez, D. Op. cit., pp. 151 e 169.

21 Ramón e Fernández Oxea, J. *Santa Marta...* p.263-265.

*tempo que atenden á agricultura dos eidos propios. Cando teñen labourea de abondo, saen ás feiras e mercados de Ponteareas, A Caniza, Porriño, Ribadavia e outros...". Fano principalmente no momento da vendima pola demanda de cestos específicos para a ceifa e no tempo do carroto dos estercos e abonos (xaneiro, febreiro e marzo). Na segunda tempada ou de vran "... saen en marzo contratados da súa casa –previa visita aos lugares concertados– sen arre-darse moito de ela para poder eisí alternar o seu oficio con traballos agrícolas"*²².

Como moitos outros mesteres vinculados á produción agraria o ritmo do labor dos cesteiros estaba marcado polo ritmo das angueiras do campo, incrementándose a demanda en función da proximidade daquelas, especialmente nos tempos das sementeiras e das colleitas.

Non é adoito que as comunidades campesiñas tradicionais conten con persoas dedicadas de forma plena a unha soa actividade. O sistema económico non posibilitaba liberar a determinados individuos do

traballo agrícola, para vivir enteiramente dunha ocupación especializada. E a sociedade campesiña galega tradicional non foi ao respecto unha excepción e así no que atinxe aos cesteiros rurais o seu traballo, en maior ou menor medida, simultaneábase coa produción agraria.

Nesta cestaría rural pódense distinguir en xeral tres tipos. Individuos, que confeccionan cestos para uso particular do grupo doméstico, os que producen, son os que consumen –é unha industria básica e por tanto de coñecemento e práctica xeral, recórdese a paremia “o que fai un cesto, fai cento se lle dan vergas e tempo”–²³. Individuos dotados de aptitudes ou destrezas para determinadas técnicas, que levan a unha certa especialización, recoñecida pola súa comunidade, que manufactura pezas para o propio consumo da casa, para os veciños, pero tamén para a venda ou troque en feiras da redonda; nestes dous tipos o proceso de traballo é maiormente individual. E aqueles individuos que gozan dunha meirande especialización, manifesta como tal para a

22 Bouza Brey, F. Op. cit., p.12.

23 Este tipo estaba amplamente representado no rural. Era común en moitas familias que algún dos seus membros fixese no tempo libre das tarefas agrícolas, especialmente no inverno, os cestos que necesitaba na casa. Tratábase maiormente dunha cestaría doméstica, sinxela –pénsese na cestaría de corres e vimbios, por exemplo, que non precisan unha especial preparación–, que non requiría moita ferramenta para a confección, nin un lugar especial para a manufactura, valendo calquera canto: pés de hórreos, soleiras de portas, etc.

24 Sobor deste punto veñen a conta algunhas referencias históricas. Entre elas as contidas nas respostas xerais ao inquérito do Catastro de Ensenada. No que fai ás xurisdicións rurais temos p. ex. as rexistradas na Terra de Montes, onde se di que os veciños e moradores das freguesías da xurisdición ademais de ser labradores "... enqese exercitan la mitad del año...", vivían "... deótrois óficios Artes, Serviles y Mecanicas laotra mitad del año... y los oficios que hordinariamente vílvian y exerzen los Naturales... son Carpinteros; Canteros; escultores; Banasteros: tejedores y otros..." (Solla Varela, op. cit., p. 61,62). Similares manifestacións áchanse nas respostas doutras xurisdicións rurais, nas que a carpinteiros, canteiros, ferreiros, xastres, tecedores de lenzos e estopas e de peneiras, zapateiros de obra prima e de vello, oleiros, se lles apoñen utilidades fiscais polo desempeño do oficio, computándolles como tempo de dedicación de un a seis meses, e o resto aos labores agrícolas, ou alternando ámbalas dúas ocupacións como en Gundivós "... ademas tambien del oficio de labrador usan ynterberada mente el de Olleros". [Catastro de Ensenada. Respostas Xerais das parroquias do Concello de Sober (1752-1753)]. Transcrip. de M. González, Lugo, 2005, p. 135,136]. Cómpre salientar que a maior ocupación nas tarefas agrícolas tiña lugar dende finais de abril ou principios de maio ate setembro e comezos do outono, arredor polo tanto de medio ano. Incluso nos ámbitos urbanos, como en Tui, unha parte dos artesáns –hainos, ao parecer, a tempo completo– teñen que valerse de dedicacións complementarias para garantir a subsistencia, ben de mesteres próximos, zapateiros–curtidores, ou non tan próximos, carpinteiros e labradores, xastres ao tempo que panadeiros, tratantes en viño, taberneiros... [V. Tui 1753. Según las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada. Introd. de Ofelia Rey Castelao. Alcabala del Viento, Madrid, 1990, p.37].

É de interese así mesmo a mención que se fai no Informe do Deputado Xeral do Reino de Galicia D. Antonio Jacinto Sotelo de Nóvoa y Armesto verbo da franquicia de feiras en 1798: “El labrador piensa y trata incesantemente con su familia de donde ha de sacar para satisfacer la contribución que mira más cerca... Concurren algunos [ás feiras] con cestas y cestos, cuyo valor es de doce cuartos, dos reales o tres según su tamaño, llevando a hombro hasta seis piezas que construyen en sus casas aprovechando por las noches la luz de la lumbre por no faltar de día a su trabajo para venderlas en los mercados”. [Fraguas, A. Emplazamiento de ferias en Galicia a fines del siglo XVIII. C.E.G., T.XXIII, fasc.70, 1968, p.200-203]. Nesta referencia é de subliñar a comercialización directa do produto da man do cesteiro–campesiño e o papel complementario do oficio que caracterizaba esta industria rural doméstica e que servía para aliviar a presión tributaria que soportaban os labregos.

comunidade, con dominio da técnica, aprendizaxe e práctica profesional continuada, e usualmente organizados, nos que o proceso de traballo pode ser, xunto ao individual, comunitario. A técnica da madeira aberta ou de vergas é mais deste tipo de cesteiros, por esixir un maior grao de coñecementos e o uso dunha utillaxe apropiada. Neste último tipo estarían os de Mondariz e o noso Constantino Faro Otero. Os cesteiros campesiños, dende os menos especializados e anónimos, ate os máis profesionais e que posúen un claro recoñecemento como donos do oficio pola comunidade, non consumían a totalidade do seu tempo de traballo na práctica desta técnica. O oficio complementario –o mesmo que noutras actividades da industria rural doméstica– permítalles obter rendementos a engadir aos procedentes do ciclo agrícola²⁴.

Caso distinto vén ser o dos cesteiros urbanos, que si podían ter unha dedicación plena, con obradoiros permanentes nos que vendían a mercadoría, incluso con asalariados e aprendices e unha produción destinada a cubrir necesidades propias da cidade, fundamentalmente útiles de uso doméstico, unha cestaría fina, na que a función decorativa é evidente e incluso atendían a fábrica dalgún moblaxe²⁵. Hai una forte tradición deste tipo en Pontevedra e Vigo, onde os artesáns agrúpanse en barrios definidos. Grupo peculiar podería considerarse o dos cesteiros especializados

no traballo dos peiraos, fabricando para os armadores banastras e cestas, ou reparándoas, asistindo a unha importante demanda en cidades como as mencionadas ou A Coruña e en algunhas vilas mariñeiras, que terían así mesmo unha dedicación plena ao mester²⁶. Neste punto compre lembrar aos banastreiros de Pontedeume –así como aos de Pontevedra– dos que hai noticia xa no século XVIII que satisfacían nos seus obradoiros profesionalizados a alta demanda de banastras para atender ás necesidades da abundosa pesqueira da sardiña²⁷.

Como é sabido unha das características que definen o traballo artesán é o control que se exerce sobor de todo o proceso produtivo, dende a preparación da materia prima ate a súa transformación nun produto acabado e útil, e mesmo en casos a súa comercialización. Á par habería que situar a pertenza dos medios de traballo e da propia forza de traballo. Xaquín Lorenzo ten descrito os pasos do labor do cesteiro rural, que comeza seleccionando a madeira a empregar, en especial o carballo, os caxigos ou carballetes nacidos dereitos, sen moitas ponlas para evitar os nós que danarían as vergas a utilizar, pero tamén o castiñeiro, o salgueiro ou a cerdeira, e apañándoa no tempo apropiado, para proseguir co resto da manipulación das vergas e confeccionar a peza elixida²⁸. Cando o cesteiro ten laboría contratada fóra da súa casa, “...acostuman facer unha visita ao lugar onde teñen de

25 Méndez García, R. e Sáenz-Chas, B. Op. cit., p.53.

26 Fontales, C. Op. cit., p.27.

27 Pérez Costanti, P. *Notas Viejas Galicianas*, T. I, Vigo, 1925, p. 139 e ss. O concello de Pontedeume detentaba, xunto co monopolio da pesca da sardiña, a exclusiva na venta das banastras. Nunha escritura de 1729 dise que só podían venderse aquelas que estivesen depositadas na “casa da Banasterería” e que levasen a marca do concello. En escritura de 1704 encárganse para atender a demanda 2.850 banastras a tres banastreiros. Temos noticia da utilización das banastras para o transporte de peixe escochado, en especial sardiña, dende o século XVI. Nun documento perante escribán de Noia de 27 de outubro de 1553 menciónanse as banastras como recipientes que levaban un milleiro de sardiñas. (Pérez Costanti, t.I, pp.108 e 127).

28 Lorenzo, X. Op. cit., p.502.

traballar, unha semana denantes pra mirar a madeira que lle teñen preparada pra a obra ou amostrarlle cal lle deben ter escolleita”²⁹. Ben entendido que se a cobrada non lles val, hai que fornecerlle outra. O coñecemento do elemento natural, da materia bruta, a empregar e o momento idóneo para acopiala é fundamental para o *bogardeiro* se quer realizar unha boa obra. Este saber reflíctese na carta de Constantino Faro cando advirte que a madeira para confeccionar a peza apalabrada –*inda non sirve ha madeira he pro mesuco que se portea xa bale*–, á altura do mes de setembro en que escribe, aínda non é axeitada e haberá que agardar ao mes de outubro para recollela.

Certamente a cestaría foi técnica amplamente representada e estendida no medio rural. As distintas pezas saídas das mans dos cesteiros constituían un auxilio imprescindible na vida do campesiño. Unha lixeira ollada á súa tipoloxía amosa esa relevancia: dende o ciclo agrícola, ate o uso doméstico, pasando polo transporte, valor de medida, etc., e tamén nas actividades da pesca os produtos cesteiros tiveron a súa especial relevancia³⁰.

Sabemos porén que a práctica da cestaría rural, en concreto a dos profesionais especialistas estivo restrinxida a certas zonas. Cabe mencionar, entre outras, as de O Cadramón, Samos e Rao, en Lugo, Pino de Val e Lagares ou Entrecruces, Carballo, en A Coruña, Vilar do Conde e A Bola, en Ourense, ou Cabeiro e Mondariz, en Pontevedra³¹, en algunhas

delas con verdadeiras aldeas de cesteiros. Hai constancia de lugares con rexistros moi significativos, nos que, como apunta C. Fontales “...una buena parte de sus hombres (también hay casos de mujeres) tenían el arte de cestar como actividad paralela a la del campo y cuya producción era prácticamente en su totalidad dedicada a la venta”. No lugar de Espiñal, e ao parecer noutros de A Bola, de quince veciños, dez exercían o oficio. En algunha destas aldeas o mester practicábase de forma mais comunitaria e “frecuentemente se llevase a cabo a través de grupos familiares o de vecinos, heredando el oficio cada nueva generación”³². En Aigas, aldea da parroquia de Santa María de Rao, Navia de Suarna, “... case todos os veciños eran *peseleiros*, saíndo a outras poboacións para traballar ambulantes ou a vende-los peselos. No primeiro cuarto deste século (XX) Amor Meilán dicía ó falar da feira da Proba que, ademais, da parte da montaña acoden numerosos constructores e vendedores de cestos de distintos tamaños e para usos diferentes”³³.

“A pesares do seu nomadismo –apunta Xaquín Lorenzo–, ou ceçais a causa dil, pois con outros oficios ambulantes pasa o mesmo, os cesteiros se non atopan en todas partes. Polo xeral adoitan saír de determinadas comarcas ben definidas, como ocorre, entre outras con Mondariz”³⁴. Sen dúbida é esta terra a de meirande tradición e presenza da cestaría campesiña, con enclaves tan recoñecidos como os das parroquias de Riofrío, Santa Baia de Mondariz ou Sabaxáns, “...

29 Bouza Brey, F. Op.cit, p.12.

30 Méndez García, R. e Sáenz-Chas, B., op. cit., p. 59-73, onde se fai unha cumprida clasificación.

31 Fontales, C. Op. cit., p.27.

32 Fontales, C. Op. cit., p.28.

33 González Pérez, C. *Antropología y Etnografía de las proximidades de la Sierra de Ancares*. Dip. Provincial. Lugo, 1991, Vol. II, p.341.

34 Lorenzo, X. Op. cit., p. 504. Hai tradición de localización noutros oficios, p. ex. os zapateiros en Melide ou Monforte, xastres en Betanzos, etc.

folgado asento e concencia de oficio non ocasional senón permanente, entorgado na raigaña popular hastra o punto de ter unha xerga propia³⁵. Isto levou a falar da posible existencia dun certo sentido gremial³⁶.

Algúns oficios organizábanse por lugares, en parte debido á disposición naqueles da materia prima axeitada, o que levaba a localizar a produción e a aprendizaxe do mester: eis os casos dos canteiros, os oleiros, ou os caleiros³⁷. Non obstante os recursos naturais utilizados polos cesteiros, especialmente os que traballan con madeira aberta, son abondos en moitas partes, polo que o seu arraizamento en zonas concretas, terá causa noutras razóns. Por exemplo a existencia dunha tradición local na elaboración por algún grupo dun determinado produto artesán. É este puido ser o caso de Mondariz. Non obstante non dispomos de datos que avalíen este extremo. O mesmo Xaquín Lorenzo ten aludido, como probable orixe desta presenza do oficio a motivos de tipo histórico, raciais –é de entender que se referise á procedencia étnica dos artesáns– e económico³⁸. A tradición desta organización local ou de lugares con un notable número de cesteiros, puido emanar dunha evolución endóxena, inducida por razóns económicas, dende unha cestaría non profesionalizada,

ate unha especializada e profesional. Pero tamén puido ser resultado do establecemento de grupos do oficio, de práctica ambulante, procedentes doutras áreas, impulsado por unhas acaídas condicións económicas para o desenvolvemento do seu traballo³⁹. Un factor a considerar é a posición de Mondariz nas proximidades de dúas grandes áreas con ocupación significativa de viñedos e destacada produción vinícola: o Ribeiro e o Condado do Tea. Alén dos aparellos empregados no ciclo agrícola e na casa, a vendima anual debía xerar unha demanda sostida de diversos útiles, entre eles e sobresaínte o especializado coleiro⁴⁰ usado no Ribeiro como recipiente para transportar a uva dende a viña ao carro, pero tamén cestas, cestos e gueipos para recoller os acios, que daban traballo a grupos de cesteiros de toda a redonda e que acudían, no caso dos de Mondariz, contratados para manufacturar *in situ* as pezas solicitadas ou ben ás feiras de Pontearreas, Ribadavia e O Carballiño, nas que ofertaban a súa produción. É factible pois, que unha demanda continuada garantindo a entrada de recursos no grupo doméstico, complementarios aos procedentes da explotación agrícola, propiciase esta especialización no seo da casa e dera pé á organización local do oficio.

35 Bouza Brey, F. Op. cit., p.9.

36 Non posuímos datos que permitan confirmar para os cesteiros campestres este extremo. Tampouco coñecemos, ate agora, a existencia de confrarías de cesteiros en cidades ou vilas. Non parece moi probable que o gremio, entendido como corporación –practicantes dun oficio con distintos graos, con ordenanzas e estatutos especiais– atinxise aos cesteiros.

37 Algún outro oficio como o dos cubeiros localizábase perto das áreas de produción vinícola, que xustifica a súa especialidade.

38 Lorenzo, X. Op. cit., p.504. Pénsese nos serranchíns (id., p.473) de procedencia portuguesa fundamentalmente, ou nos alquitareiros.

39 Posibles indicios verbo da orixe ou procedencia dos grupos de cesteiros poderían atoparse nos libros parroquiais das freguesías con maior presenza, Santa Baía de Mondariz, San Miguel de Riofrío e San Mamede de Sabaxáns. O Catastro de Ensenada (1752) ou o censo de Floridablanca (1787), son outras fontes a utilizar. Non obstante as mencións aos cesteiros nestas, pesie á súa implantación, son mais ben exiguas comparadas coas que se rexistran doutros oficios, como os canteiros, carpinteiros, ferreiros, teceláns, xastres... Un dos motivos desta escaseza de referencias é probable que se encontre en que ao ser a produción de moitos cesteiros-campestres para consumo exclusivo do grupo doméstico, fosen considerados a efectos de renda só como labradores. Hai que facer notar as baixas utilidades fiscais que se lles atribúen a aqueles cesteiros que vendían os seus produtos ben directamente ou nas feiras.

40 O tempo que se estimaba para a confección dun coleiro era un día. Fontales, op. cit., p.140. Viña sendo como unha medida de produtividade e para acadala suponse necesario un coñecemento certamente especializado na manufactura do útil.

A cestaría, pesie a ser práctica de ampla difusión e variedade en Galiza, non está sobrada de estudos monográficos. Eis, como outros o caso dos cesteiros de Mondariz, que eran merecentes –ou sono os que queden– dunha indagación extensa e demorada. O mesmo poderíamos dicir do traballo da muller nesta especialidade, importante na cestaría de colmo e varas; da aprendizaxe e transmisión do oficio; ou das formas de asociación, organización do traballo e comercialización. Hai faces que dende unha análise apropiada, poden contribuír a coñecer algo mais o interesante mundo dos oficios e saberes tradicionais e a súa imbricación e papel na sociedade campesiña tradicional. Algunhas quedan xa insinuadas nesta nóttula.

Unha cuestión só para concluír. Que impeleu a Constantino Faro Otero a dirixir a súa misiva ao MPG escrita en parte no *verbo dos bogardeiros*? Xa de por si acada interese que un mesteiral de Cernadela no ano 1977

–coa imperfección que se queira– se servise do galego na escrita. Cecais neste punto o distintivo do destinatario tivese que ver na escolla. No tocante á utilización da súa xerga específica, un posible motivo a ter en conta acharíase no grao de “concencia de oficio” que sobranceaba Bouza Brey nos cesteiros de Mondariz, activa tamén en outras moitas especialidades artesáns, e que afiuzaba a súa identidade profesional. Ollamos atrás sucintamente o papel que xogaban estas xergas como vehículo que singularizaba ao mester fronte á comunidade e reforzaba a cohesión do grupo. Era, en certa medida, a marca ou caritel que distinguía a quen o exercían. Constantino Faro estaba a amosar deste modo –en intres nos que é manifesto o proceso de desarticulación da sociedade rural e a crise da vida campesiña tradicional, coa correlativa perda de identidade e a aparición de claras actitudes antipatrimoniais– o seu saber, a súa afirmación e o seu orgullo de pertencer ao oficio dos *anxos ou bogardeiros*.

Património cultural: o casamento entre património e cultura^a

XERARDO PEREIRO^b

Antropólogo

Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro

Resumo

Apresento neste texto uma reflexão antropológica sobre o património cultural. No primeiro ponto, começo por definir o conceito de património cultural na sua relação com o conceito de património e o conceito de cultura. De seguida, analiso as abordagens teórico-metodológicas do património cultural. No segundo ponto interpreto os processos de patrimonialização como processos sociais de atribuição de valores, sentidos, usos e significados, e também como um exercício de afirmação e legitimação de determinadas identidades. Destaco aí a importância de considerar os agentes desses processos de patrimonialização e os valores que se debatem nos mesmos. No terceiro ponto do texto analiso a filosofia e os princípios sociais subjacentes às legislações do património cultural, com destaque para as ibéricas, algo que considero incontornável para melhor entender o património cultural. Também introduzo neste ponto como estas legislações incorporam aos poucos o património imaterial, natural e transnacional. No último ponto apresento

alguns dos debates e problemas relativos à relação entre património cultural, desenvolvimento e turismo. Interpreto aqui o património cultural, não já como uma discussão sobre o passado e a herança cultural, mas como um debate sobre os futuros sociais e os planos de vida.

Que é o património cultural?

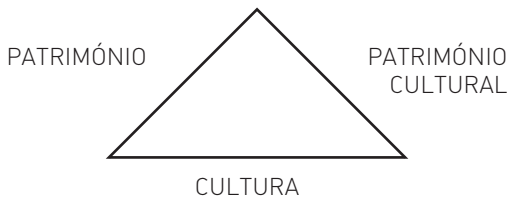
O património cultural é um conceito que nasce na França nos inícios da década de 1980 (Calvo, 1995) e que redefine os conceitos de folclore, cultura popular e cultura tradicional. Podemos falar em património cultural como aquela representação simbólica das identidades dos grupos humanos, isto é, um emblema da comunidade que reforça identidades, promove solidariedade, cria limites sociais, encobre diferenças internas e conflitos e constrói imagens da comunidade (Cruces, 1998: 85).

No seguimento desta óptica antropológica, pensamos que a noção de património cultural não é exactamente a mesma que a noção de património nem que a de cultura. Esta é uma das confusões conceptuais mais

^a Uma versão anterior deste texto encontra-se em Actas do I Congresso Internacional de Etnografia. Homenagem a Rocha Peixoto. Póvoa do Varzim, 20-21 de Maio de 2005, AGIR.

^b Com apoio da Fundação para a Ciência e a Tecnologia - Bolseiro da FCT.

frequentes entre os investigadores e entre os agentes da patrimonialização.

O “património” é uma noção que define todos os recursos que se herdaram, bens mobiliários e imobiliários, capitais, etc. O objectivo do património é garantir a sobrevivência dos grupos sociais e também interligar umas gerações com as outras (Rodríguez Becerra, 1997). Desde este ponto de vista, tem-se em conta que o património, enquanto legado, pode ser acumulado, perdido ou transformado de uma geração a outra.

O património cultural é definido muitas vezes como “património”, isto é, como uma herança do passado, mas não todos os vestígios herdados do passado podem ser considerados património cultural. O património e o património cultural não podem incluir tudo o que as culturas têm criado (Rodríguez Becerra, 1997), e o discurso da “perca de património” ou das urgências na sua recuperação pode levar ao abuso na recuperação patrimonial, produzindo uma imagem de “estatismo” na dinâmica incontornável de todas as culturas. O património cultural tende a ter um sentido público, comunitário e de identificação colectiva alargada. Pelo contrário, o património, ainda que às vezes se utilice com o sentido de património cultural, tem um sentido mais restrito, familiar e individual, fazendo mais referência ao contexto privado e particular.

Se os antropólogos constróem noções de cultura frequente e virtualmente holistas, o património cultural mantém uma relação metafórica e metonímica com a cultura, independentemente das noções que a classificam e distinguem. Portanto, o que distingue a noção de património cultural da de cultura é a forma como a primeira se manifesta na representação da cultura através da transformação do valor dos elementos culturais. Da cultura não podemos patrimonializar nem conservar tudo, daí que o património cultural seja só uma representação simbólica da cultura, e por isso resultado dos processos de selecção e de negociação dos significados. De aí que o património cultural implique uma selecção de elementos e significados. A noção de património cultural, como afirma Ballart (1997:17), surge quando “um indivíduo ou grupo de indivíduos identifica como seus um objecto ou um conjunto de objectos”. Independentemente da crítica que podemos fazer a esta definição, por objectualista, a selecção e escolha fazem parte dos processos de fabricação social do património cultural.

Além disso, o património cultural tende a fixar alguma permanência, quando pelo contrário a cultura está em constante mudança. A cultura pode ser estudada e conhecida, mas não toda pode ser patrimonializada, porque senão estaríamos condenados a viver irremediavelmente igual que os nossos antepassados.

A mudança é inerente à noção mesma de cultura, mas também à de património cultural. As duas noções estão intimamente ligadas e necessitam uma da outra, em língua inglesa esta confusão conceptual não existe porque além do sentido jurídico

específico que obteve o património cultural, distingue-se claramente entre “culture” e “heritage” ou “cultural heritage”. Podemos afirmar que o património cultural é uma expressão da cultura dos grupos humanos que recupera memórias, ritualiza sociabilidades, selecciona bens culturais e transmite legados para o futuro.

Realizado este esclarecimento conceptual, quero salientar algumas aproximações teórico-metodológicas sobre o património cultural, e que são de grande interesse para a problemática explicitada mais abaixo. Sem exclusão entre as mesmas, com entrecruzamentos cronotópicos e em síntese, as posturas que incidem nos processos de recuperação e conservação do património cultural são:

- a) *Tradicionalista ou folclorista*. O património cultural é aqui reduzido a um conjunto de bens materiais e imateriais que representam a cultura popular pré-industrial. A sua visão é historicista, pois consideram o património cultural como objecto e apenas relicário do passado, mas também é conservacionista, pois pensa que o fim último do património cultural deve ser sempre a sua conservação, independentemente do seu uso actual. Os critérios de preservação de artefactos e edifícios do passado devem ser os de época e beleza. Tudo ou quase tudo deve ser conservado segundo esta perspectiva. Esta perspectiva também é monumentalista, isto é, por exemplo, monumentalizam o moinho e pensam este como monumento e não pensam nele como cultura de trabalho. Reificam assim os bens culturais e negam memórias críticas.
- b) *Constructivista* (Prats, 1998; Sierra, 2000). O património cultural é entendido como o conjunto de bens culturais fruto de um processo de construção social, isto é, segundo as épocas e os grupos sociais dominantes, valorizam-se, legitimam-se e conservam-se uns bens patrimoniais e não outros. Em cada época, e pela influência de certos grupos, criam-se critérios de selecção do valor do património cultural. Por exemplo, no caso do Brasil houve uma tendência para não patrimonializar o legado africano e indígena, nem tão pouco o dos subalternos (Funari, 2001). Outro exemplo próximo é a ditadura franquista, quem promoveu-se como símbolo do património cultural da nação espanhola o Vale dos Caídos, no Escorial, um santuário que foi campo de concentração e que comemorava a vitória na Guerra Civil. Por outro lado, o “Guernika” de Picasso, que questionava os horrores da guerra civil, foi proibido como imagem. Nesta perspectiva, o património cultural é entendido como uma representação simbólica das identidades e um mecanismo de reprodução simbólica das mesmas. O património cultural é uma representação ideológica de essas identidades, e é um instrumento de coesão e disputa ideológica que produz uma série de símbolos para a sua identificação (local, nacional, internacional, transnacional, etc.).
- c) *Patrimonialista* (Rodríguez Becerra, 1997). O património cultural é a recuperação das memórias do passado desde uma perspectiva presente, para explicar a mudança dos modos de vida. O património cultural está integrado por elementos culturais

que adquirem um novo valor e uma nova vida (Kirshenblatt-Gimblett, 2001) através de um processo de “patrimonialização” (ex.: de moinho a centro de interpretação; de malha como actividade produtiva agrária a malha como festa e espectáculo turístico). Poderíamos dizer que o património cultural é uma intervenção na cultura e os bens patrimoniais representam –metonimica e metaforicamente– formas de vida e identidades de um grupo humano num tempo e num espaço concretos. O património cultural é uma visão do passado desde o presente e apontando ao futuro; é portanto, o uso social do passado –interpretação, representação– (Graham et al., 2000). No seguimento desta óptica o Estado e as administrações públicas legislam, administram e regulamentam o património cultural e os seus usos enquanto legado e herança. Os critérios que costumam ser utilizados para definir o que é património cultural são os de escasseza –bem limitado–, singularidade, raridade e sobrevivência no tempo.

d) *Produtivista ou mercantilista* (García Canclini, 1989; 1999; Ashworth, 1994; Kirshenblatt-Gimblett, 2001). O património cultural é entendido por esta posição como uma nova forma de produção cultural para “os outros” (ex.: turistas, mercado), que pode ajudar a solucionar o desemprego, a revitalizar o consumo e a atrair turismo cultural. Esta

postura considera, desde uma lógica de Mercado, o património cultural como uma mercadoria que deve satisfazer o consumo contemporâneo, daí a necessidade de um processo de interpretação que transforme recursos em produtos ou mercadorias necessárias para o funcionamento de um sistema de produção pós-industrial no qual espaços como os rurais deixam unicamente de produzir alimentos para as cidades pela produção de lugares de memória patrimonial. Desde esta óptica, o património cultural é um capital e a sua activação é um meio através do qual os lugares convertem-se em destinos turísticos, é portanto um meio de produzir presenças. Aqui o património cultural pode ser pensado como uma estratégia de distinção grupal e territorial que utiliza os bens patrimoniais como valor acrescentado no mercado. Esta postura presta pouca atenção aos riscos da sobre-exploração turística¹ e não sempre considera como os diferentes grupos sociais se apropriam do património cultural de forma desigual (García Canclini, 1999: 18). Os critérios de selecção patrimonial são, desde esta perspectiva, os de espectáculo, consumo, estética, atractivo turístico e comercialidade. Portanto, não interessa tanto a sua integração na vida quotidiana dos grupos humanos.

e) *Participacionista* (García Canclini, 1999b). Nesta perspectiva de abordagem,

¹ Em 1970, os bosquimanos foram expulsos do Parque Nacional do Kalahari porque a direcção afirmava que os turistas não gostavam deles, isto é, porque os turistas não gostavam de ver indígenas com rosto de fome. No ano 1999 levaram 40 bosquimanos para o Parque Natural Kagga Kannei (Norte da Cidade do Cabo) procedentes de um subúrbio. Assim os turistas podem ver neles por 7 dólares (1,5 para os bosquimanos). Ver: Daley, S. (1996): “Endangered Bushmen Find Refuge in a Gamme Park”, New York Times, 18-1-1996, p. A4. Citado em: -KIRSHENBLATT-GIMBLETT, B. (2001): “La cultura de les destinacions: teoritzar el patrimoni”, em Revista de Etnologia de Catalunya n.º 14, p.54.

a recuperação e conservação do património cultural deve pôr-se em relação com as necessidades sociais presentes, e com um processo democrático de selecção do que se conserva. Também deve estar ligada à participação social com o objectivo de evitar as desigualdades e a monumentalização e a “coisificação” de objectos, isto é, é muito importante pensar primeiro nas pessoas e logo nos bens culturais ou de forma associada. O participacionismo defende uma política do património cultural que tenha primeiro em conta o artesão e depois o artesanato. Nesta última perspectiva pode enquadrar-se o conceito de “conservação holística” (Stoffle, 2000: 197), segundo o qual quando trabalhamos com património cultural temos de perguntar aos locais sobre os seus recursos culturais e como os gerir, atendendo também às parcerias e à negociação da partilha do poder, evitando assim o congelamento das culturas. Desde esta última perspectiva, o património cultural é um instrumento de autodefinição e autoconehecimento identitários que promove as chaves de compreensão da cultura e o fortalecimento da consciência de seu na sua diversidade cultural. Consequência desta óptica é a aplicação da ciência no conhecimento e na investigação do mesmo, assim como de metodologias de intervenção comunitária democráticas e participativas.

A patrimonialização enquanto processo

A “patrimonialização” ou activação do património cultural, está em íntima associação

com um esforço conservacionista de longo alcance e que tem um fito destacado no romantismo (Prats, 1997). Nessa altura, século XIX, os debates sobre o restauro giravam à volta da preservação e da restauração das arquitecturas e de sítios arqueológicos (Rivera, 1997). O historiador britânico e promotor do movimento arquitectónico neo-gótico, John Ruskin (2000), defendia a ideia da preservação como forma de responder às necessidades do presente e criticava a restauração por entender esta como destruição e forma de resucitar os mortos. Ruskin defendia a ideia da preservação da fábrica de um edifício, sem mudar o desenho, realizando a mínima intervenção e respeitando os elementos de estratigrafia histórica acrescentados ao edifício. Ruskin chegou a valorizar a ruína como exercício legítimo da evolução vital de um edifício. Pelo contrário, o historiador francês Emmanuel Viollet-Le-Duc (1998) era defensor das restaurações e das restituições integrais respeitando absolutamente o original, isto é, o edifício devia ser recuperado seguindo os moldes de como devia ter sido. Era preciso restaurar a sua forma e volume originais. Viollet Le Duc chegou a restaurar a catedral de Notre Dame de Paris. O princípio era respeitar a unidade de estilo original, o que representava apagar os elementos decorativos e arquitectónicos posteriores à fábrica original.

Desde a segunda guerra mundial produziu-se um salto quantitativo e qualitativo na activação do património cultural. Desde a segunda metade do século XX nasce uma nova sensibilidade face aos referentes culturais potencialmente patrimonializáveis. A importância deste processo,

hoje em dia, leva a que alguns autores falem em “histeria patrimonial” (Peixoto, 1998), para definir esta tendência global à hiperprodução de património cultural. Martine Segalen (2003) chega a falar mesmo em que o movimento da patrimonialização corre o risco de ensimesmamento narcisista. Para esta autora o património cultural é uma obsessão que atingiu os seus limites.

Na actualidade, o património cultural é um debate sobre os valores sociais e a patrimonialização é um processo de atribuição de novos valores, sentidos, usos e significados a objectos, a formas, a modos de vida, saberes e conhecimentos sociais. A patrimonialização também é um mecanismo de afirmação e legitimação da identidade de um grupo ou de algumas versões da identidade, o que não está isento de lutas, dialécticas e negociações. A patrimonialização também se pode entender como um processo de activação de memórias, sempre ligadas aos processos de esquecimento.

O património cultural não está dotado de valor em si mesmo, porém, cada grupo e subgrupo humano atribui e adscribe valores e significados, específicos em cada momento histórico, aos seus bens culturais, escolhidos dentro dos múltiplos elementos culturais, portanto há um processo social de selecção e atribuição de valores. Neste processo são capitais os especialistas – arqueólogos, antropólogos, arquitectos, historiadores da arte, biólogos, etc. – enquanto criadores de uma legitimidade patrimonial selectiva. Os especialistas certificam o valor dos elementos culturais dignos de serem patrimonializados e reconhecem como bem de tutela pública o que antes não estava reconhecido como tal:

“O carácter e o significado de monumentos não corresponde a estas obras em virtude do seu destino originário, antes senão somos nós, sujeitos modernos, quem lho atribuímos” (Riegl, 1987: 29).

Além mais, a sociedade civil, os políticos e o mercado também são interventores nos processos de atribuição de valor ao património cultural. É o confronto, a dialéctica e a negociação entre estes agentes o que motiva as definições do que é e não é património cultural. Neste sentido, a patrimonialização é um mecanismo de afirmação e legitimação da identidade de determinados grupos e subgrupos sociais em luta com outros ou também em luta interna ao próprio grupo. Mas, a patrimonialização cabe pensa-la também como um seguro contra o esquecimento, como uma activação da memória que excita mais memória.

Transculturalmente, ainda que não em todas as culturas, poderíamos falar de um conjunto de valores que tendem a repetir-se, e que podem aparecer inter-ligados e conectados nos mesmos bens culturais. O historiador da arte austríaco Alois Riegl (1987) escrevia em 1902 que os valores geralmente atribuídos ao património cultural são os seguintes:

1. O valor histórico radicaria na rememoração que esse elemento faz de uma época, no estímulo da nossa memória sobre o passado, um tempo distinto da nossa vida quotidiana, um país estrangeiro (Lowenthal, 1998). A aparente permanência da sua forma original, tal e como nasceu é uma leitura comum reconstruída com o pensamento, a palavra ou a imagem.

2. O valor estético ou artístico tem também uma outra pretensão de valor objectivo; mas na procura de uma definição do “bonito”, muitas vezes esta categoria está unida ao “útil”, isto é, a rentabilidade política e sócio-económica.
3. O valor de antiguidade é, pelo contrário, uma pretensão de valor subjectivo, que salienta o prazer, o sabor do antigo e da vivência. É este um valor do velho convertido em antigo e de mais idade pela positiva. Se o valor do velho podia ter um valor negativo, o valor do antigo adquire um valor positivo. Por não necessitar de especiais conhecimentos históricos, é este um valor mais democrático para o qual não precisamos do conhecimento de especialistas.
4. O valor de actualidade ou contemporaneidade salienta a utilidade dos elementos do património cultural, para servir as necessidades do presente.
5. O valor documental pode ser adscrito ou atribuído a aqueles bens que registam o conhecimento com o objectivo de preservá-lo, bem seja por meios sonoros, bibliográficos, audiovisuais, informáticos, etc.
6. O valor etnográfico (etnológico ou antropológico), expressa a relevância de um bem cultural na hora de representar modos de vida passados e presentes, também expressa os significados simbólicos das identidades culturais dos grupos humanos.

Um outro autor, o antropólogo Néstor García Canclini (1989: 121), em referência ao artesanato, sublinha a distinção entre o valor de uso para a comunidade, o valor de

troca para o mercado e o valor estético para o turista –inscrito no seu sistema simbólico–. Para García Canclini (1989), o valor não é definido por uma substância ou por propriedades intrínsecas separadas das relações sociais, porém o valor de uma peça de artesanato muda de significado no caminho do produtor ao consumidor e está influenciado por trajetórias, intermediários, consumidores, etc.

Tal e como Llorenç Prats (1997) tem afirmado, sabemos que muitos destes valores são hoje insuficientes para entender os processos de atribuição de valor patrimonial público. Sabemos que o papel dos especialistas é muito importante nos processos de patrimonialização, mas nem por isso devemos deixar de ter em conta que os processos de patrimonialização estão associados a tensões, conflitos e negociações, e daí importância de se estudarem os papéis doutros agentes sociais nos processos de patrimonialização.

É bem conhecida a obra de Michael Herzfeld (1991) e o seu contributo para esta questão, quando nos fala dos confrontos de olhadas entre especialistas e habitantes do património cultural. Michael Herzfeld (1991) diferencia entre tempo social e tempo monumental. O primeiro define o quotidiano, a memória e os significados dos bens culturais para os habitantes e residentes do mesmo. O segundo define a visão burocrática, tecnicista e monumentalista dos técnicos que classificam os bens culturais sem ter em atenção os modos de vida, os afectos e apegos aos espaços.

É por isso que devemos prestarmos atenção aos diferentes níveis identitários e aos seus papéis na hora de categorizar, valorizar –conteúdo ideológico e axiológico–,

e converter em signo identitário determinados elementos culturais de especial significação dentro de um determinado contexto cultural.

Desde uma perspectiva crítica, devemos ter em atenção que muitos processos de patrimonialização convertem bens culturais em património cultural, tornando estes muito populares para o consumo cultural em geral e turístico em particular. Mas, muitos destes projectos, são pouco críticos com a história e a memória. Isto é, como Hewison (1987) tem afirmado, muitos sítios patrimonializados oferecem uma versão ideológica do passado que é acrítica, idealizada e “limpinha”. O passado é assim domesticado como objecto de nostalgia, como tempo de salvação para o presente, e convertido numa realidade distorcida. Como afirma García Canclini (1989:128):

“La museografía o el espectáculo que ocultan las necesidades y la historia, los conflictos que generaron un objeto o una danza, promueven junto con el rescate la desinformación, junto con la memoria el olvido”.

O património cultural do ponto de vista jurídico

Para melhor entender o património cultural torna-se necessário compreender as legislações e os seus princípios orientadores, pois estas têm dado contributos à construção da noção de património cultural e tem igualmente incorporado valores sociais específicos à cada época. É neste terreno onde podemos afirmar com clareza que o património cultural é uma construção política na qual o seu criador obtém legitimidade ao aparecer associado publicamente a representações de grande valor simbólico.

Desde o ponto de vista jurídico o “património cultural” (Gómez Pellón, 1999) deixa pouco a pouco de adoptar uma definição redutora, materialista, monumentalista, tradicionalista, esteticista e historicista, para adoptar uma visão mais antropológica nas últimas legislações⁴.

Em primeiro lugar, isto quer dizer que se deixou de reduzir o património cultural a objecto material monumental ou “tradicional”, para se ter em conta os bens culturais imateriais e a vida social à volta do objecto,

4 “A los efectos de la presente Convención se considerará “patrimonio cultural”:

–los monumentos: obras arquitectónicas, de escultura o de pintura monumentales, elementos o estructuras de carácter arqueológico, inscripciones, cavernas y grupos de elementos, que tengan un valor universal excepcional desde el punto de vista de la historia, del arte o de la ciencia,
–los conjuntos: grupos de construcciones, aisladas o reunidas, cuya arquitectura, unidad e integración en el paisaje les dé un valor universal excepcional desde el punto de vista de la historia, del arte o de la ciencia,
–los lugares: obras del hombre u obras conjuntas del hombre y de la naturaleza así como las zonas incluidos los lugares arqueológicos que tengan un valor universal excepcional desde el punto de vista histórico, estético, etnológico o antropológico.”

[Art. 1, Convención sobre la protección del patrimonio mundial, cultural y natural, UNESCO, París, 16-11-1972]

“O património cultural português é constituído por todos os bens materiais e imateriais que, pelo seu reconhecido valor próprio, devam ser considerados como de interesse relevante para a permanência e identidade da cultura portuguesa através do tempo.”

[Art. 1, Lei n.º 13/85 do Património Cultural Português, 1985]

“Para os efeitos da presente lei integram o património cultural todos os bens que, sendo testemunhos com valor de civilização ou de cultura portadores de interesse cultural relevante, devam ser objecto de especial protecção e valorização... a língua portuguesa ... os bens materiais... os bens imateriais que constituam parcelas estruturantes da identidade e da memória colectiva portuguesas... os respectivos contextos que, pelo seu valor de testemunho, possuam com aqueles uma relação interpretativa e informativa.” [Artigo 2º da Lei n.º 107/2001, que estabelece as bases da política e do regime de protecção e valorização do património cultural].

“Integran el Patrimonio Histórico Español los inmuebles y objetos muebles de interés artístico, histórico, paleontológico, arqueológico, etnográfico, científico o técnico. También forman parte del mismo el patrimonio documental y bibliográfico, los yacimientos y zonas arqueológicas, así como los sitios naturales, jardines y parques, que tengan valor artístico, histórico o antropológico.”

[Art. 1, Ley 16/1985 del Patrimonio Cultural Español, 1985]

“O patrimonio cultural de Galicia é constituído por tódolos bens materiais e inmateriais que, polo seu reconhecido valor próprio, deban ser considerados como de interesse relevante para a permanencia e a identidade da cultura galega a través do tempo.”

[Art. 1, Lei 8/1995 do Patrimonio Cultural de Galicia, 1995]

isto é, os patrimónios culturais vivos junto com os seus sentidos e valores. Um objecto é, não apenas uma maneira de exibir formas, como um texto e um veículo de transmissão de significados (Glassie, 1999) que condensa relações sociais de poder. Resultado desta mudança é a passagem da ideia de “monumento” para a ideia de “bem cultural” como quebradura da dicotomia entre alta e baixa cultura, entre “cultura culta” ou “Cultura” e “cultura popular” ou “cultura”.

Em segundo lugar, uma outra mudança que se condensa nas legislações, após a Segunda Guerra Mundial, é que se deixou de valorizar apenas as criações estéticas extraordinárias e idolatradas pelas elites –“as belas artes”–, para valorizar de igual modo o “culto” e o “popular”, o património das elites e dos grupos subalternos. De ser considerado como “tesouro”, o património cultural pensou-se como testemunho cultural dos grupos humanos, de aí o nascimento do conceito de “bem cultural” em 1954 –UNESCO– (Fernández de Paz, 2002). Também é importante sublinhar como o património cultural deixou de ser unicamente “histórico-artístico” para converter-se em “cultural” (Sierra Rodríguez, 2000: 405) ainda que não em todas as legislações, pois nalguns casos o património cultural ainda é considerado um elemento mais do património histórico e artístico e não ao contrário. Mas, o património cultural deixou de entender-se unicamente como legado, vestígio ou como algo herdado do passado e que merece ser conservado; para pensar que o legado do passado é interpretado a partir do presente e de acordo com critérios de selecção e valorização determinantes em cada época. Isto acontece

num jogo de memórias e esquecimentos, que, geralmente, responde às necessidades sociais do presente e do futuro (Riegl, 1987). Ao mesmo tempo essa selecção responde a interesses e lutas sociais pela definição do que merece ser e não merece ser património cultural.

Desde o ponto de vista do direito privado, o património é o conjunto de recursos que se herdaram numa família ou grupo de parentesco, tanto bens móveis e imóveis, capital económico, social (exemplo: um título nobiliário), etc. Mas desde o ponto de vista do direito público, o conceito de património muda, para definir todos os recursos públicos e sociais que são herdados pelas comunidades e os grupos humanos.

Nas diferentes legislações o património cultural é classificado tipologicamente em várias categorias: histórico, artístico, documental e bibliográfico, arqueológico, paleontológico, científico e técnico, e etnográfico (melhor denominado etnológico e antropológico). Se bem é certo que, hoje em dia, estas categorias alargam-se cada vez mais, incorporando novos conteúdos como por exemplo o património gastronómico.

Também, o património cultural é classificado desde o ponto de vista político-territorial, assim temos: património cultural local, regional, autonómico, nacional, étnico, continental (ex: europeu, americano, ...), mundial (de toda a humanidade). Estes diferentes níveis exigem dos seus promotores e valorizadores que os bens susceptíveis de se converter em património cultural, desde o ponto de vista jurídico, cumpram uma série de regras e obrigações, tais como a protecção, a conservação, a valorização, a revitalização e a difusão. Porém, nesta

questão não podemos esquecer o que o antropólogo Michael Herzfeld (2004) define como hierarquia global do valor, isto é, no meu ponto de vista a incorporação de um bem cultural a uma categoria de reconhecimento legal obedece aos posicionamentos construídos na rede de poder global.

Além mais, que um bem do património cultural seja protegido por uma legislação específica, significa distinguir entre propriedade e tutela. A primeira, a propriedade, é inalienável ao seu legítimo proprietário, mas a segunda exige uma responsabilidade pública colectiva para com esse bem, de aí que o proprietário veja limitada as suas actuações sobre esse bem de tutela pública, sem autorização das autoridades competentes.

O conceito de tutela limita o anterior absolutismo da propriedade privada. Estes dois conceitos são muitas vezes esquecidos por todos, mas são muito importantes à hora de entender a própria definição do património cultural.

Além de ter em conta a propriedade e a tutela, é muito importante, sob o ponto de vista da antropologia sociocultural, estudar e analisar as diferentes legislações dos bens culturais, não se trata aqui de realizar uma detalhada história, senão mais bem de sintetizar os princípios sociais que levaram a olhar e actuar de uma maneira ou outra sobre o património cultural. De forma sintética e genérica podemos falar em dois tipos de legislações do património cultural:

Quadro: Classificação tipológica das legislações do património cultural

MATERIALISTA	CULTURALISTA
<ul style="list-style-type: none"> • Bens móveis: obras de pintura, escultura, desenho, têxteis, livros, publicações, filmes, registos sonoros, etc. • Bens imóveis: monumentos, conjuntos e sítios. <p>↓</p> <ul style="list-style-type: none"> • Convenção de Paris para a Protecção do Património Mundial e Natural (1972): Só refere os bens imóveis. • “Ley del Patrimonio Histórico Español” (1985). • “Ley del Patrimonio Histórico de Castilla La Mancha”(1990). <p>↓</p> <p>Esta tipologia esquece os bens culturais imateriais, e valoriza as criações estéticas extraordinárias, idolatradas pelas elites e ao serviço do Estado Nacional. Sofre portanto de um historicismo que salienta e integra o património herdado do passado, mas não tem em conta que o património também está integrado por elementos do presente que se utilizam no presente e se transmitem ao futuro.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ☐ Bens culturais móveis ☐ Bens culturais imóveis ☐ Bens culturais imateriais (saberes, conhecimentos, crenças, ...). <p>↓</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Leis do Património Cultural de Galiza (1995), Andaluzia (1991), Catalunha (1993), Cantabria (1998), etc. ☐ Lei do Património Cultural Português (1985). ☐ Lei de bases do Património Cultural Português (2001) <p>↓</p> <p>Esta classificação abrange também o passo de elementos da denominada “cultura imaterial” para converter-se em “bens culturais imateriais”.</p>

Em primeiro lugar, devemos considerar as legislações de tipo “materialista” e “objectualista”, que distinguem entre bens móveis (obras de pintura, escultura, desenho, têxteis, livros, publicações, filmes, registos sonoros, etc.) e bens imóveis (monumentos, conjuntos e sítios). Exemplos de esta perspectiva são a “Convenção de Paris para a Protecção do Património Mundial e Natural” (1972), que só refere os bens imóveis, a “Ley del Patrimonio Histórico Español” (1985), e a “Ley del Patrimonio Histórico de Castilla La Mancha”(1990). Estas legislações esquecem os bens culturais imateriais, e valorizam as criações estéticas extraordinárias, idolatradas pelas elites ao serviço do Estado Nacional. Sofre portanto de um historicismo que salienta e integra o património herdado do passado, mas não tem em conta que o património também está integrado por elementos do presente que se utilizam no presente e se transmitem ao futuro. Também esquece que o património herdado do passado não está isento de receber novos usos sociais, novas atribuições de sentidos e significados desde o presente e para o futuro, fechando assim um novo ciclo humano de produção e reprodução.

Pelo contrário e em segundo lugar, as legislações “culturalistas” são subsidiárias de um conceito antropológico de cultura e distinguem entre três tipos de bens culturais patrimoniais: bens culturais móveis, bens culturais imóveis e bens culturais imateriais (saberes, conhecimentos, crenças, ...). Exemplos de esta perspectiva são as leis do Património Cultural de Galiza (1995), Andaluzia (1991), Catalunha (1993), Cantabria (1998), a “Lei do Património

Cultural Português” (1985) E a “Lei de Bases do Património Cultural Português” (2001). No caso português, a nova lei do património cultural de 2001 diferencia entre três categorias hierárquicas de bens culturais: os de interesse nacional –o “tesouro nacional”–, os de interesse público e os de interesse municipal.

Pelo comum, estas legislações culturalistas adoptam uma perspectiva antropológica e valorizam –a nível legal– de igual maneira, os bens culturais materiais e os bens culturais imateriais, todos eles susceptíveis de converter-se em património cultural. Além mais, devemos ter em conta que as legislações costumam esquecer que todo o material da cultura se idealiza e de que todo o ideal da cultura se materializa (Godelier, 1990). Portanto a filosofia destas leis relativizam o “objectualismo” e “materialismo” dominante noutras épocas e leis, para chamar a atenção sobre o património cultural imaterial e a sua íntima ligação ao material. A separação entre os dois apenas tem utilidade descritiva para certas práticas documentais classificatórias. Sabemos que quando se perde o artesão perdem-se um conjunto de saberes importantíssimos, que o objecto artesiano como fim em si mesmo não consegue sempre representar com eficácia simbólica. Também é importante saber que se perdem os sons, os cheiros, os sentimentos do artesão e o seu mundo social, sempre em mudança.

Em linhas gerais podemos afirmar que o património cultural tem abandonado, desde a segunda metade do século XX, a monumentofilia (Fernández de Rota, 2001: 196) dominante até a época, para criar o conceito de bem cultural patrimonial. Mas

este processo de mudança conceitual não tem sido imediato, pois só no ano 2000 é que a UNESCO cria a “Lista de Património Cultural Mundial Oral” e define o património imaterial como:

“os usos, as representações, as expressões, conhecimentos e técnicas –junto com os instrumentos, objectos, artefactos e espaços culturais que lhes são inerentes– que as comunidades, os grupos e nalguns casos os indivíduos reconhecem como parte integrante do seu património cultural. Este património cultural imaterial, que se transmite de geração em geração, é recriado constantemente pelas comunidades e os grupos em função do seu entorno, a sua interacção com a natureza e a sua história, infundindo neles um sentimento de identidade e continuidade e contribuindo assim para a promoção e o respeito da diversidade cultural e a criatividade humana” (UNESCO 2003, artigo 2).

A UNESCO elaborou também uma listagem de vectores nos quais se manifesta particularmente o património imaterial:

- a) As tradições e expressões orais, incluindo o idioma como veículo de património imaterial.
- b) As artes do espectáculo.
- c) Os usos sociais, rituais e actos festivos.
- d) O conhecimento e as suas relações com a natureza e o universo.
- e) As técnicas tradicionais e de artesanato.

Outro aspecto importante é pensar como nas últimas décadas o património cultural tem incorporado a noção de natureza e tem-se

ligado à noção de património natural. Partiu-se da ideia de que os humanos vivemos num meio ambiente que transformamos para criar condições de existência material e imaterial. Nessa interacção, podemos afirmar que o meio ambiente está culturizado pelas culturas do trabalho e pela cultura da nossa olhada. Também não podemos esquecer que a natureza tem leis próprias e que os humanos não somos os únicos seres vivos que habitamos nela. Se bem é certo que existe uma íntima relação entre cultura e natureza, uma natureza culturizada ou reconhecida como tal nas legislações do património cultural, que incorporaram novas categorias como “paisagem cultural” ou “sítio de interesse etnográfico” (Ver também a Convenção Europeia da Paisagem, 2000). Portanto, quebra-se uma certa visão dicotómica entre património cultural e natural, para fundir-se e entrecruzar-se nalgumas categorias legais do património cultural.

Também desde o ponto de vista jurídico encontramos-nos face a um repto, que é o desafio de considerar patrimónios culturais transnacionais, continentais e mundiais. Num contexto de globalização como o que estamos a viver, o património cultural deixa de ser exclusivamente algo próprio de um único grupo humano para passar a ser de várias comunidades ou até de toda a humanidade no seu reconhecimento e tutela. Isto desafia algumas legislações do património cultural, que ainda consideram este circunscrito exclusivamente a um território e a um sujeito único ou “nós” singular e não plural, relacional ou “nosoutros”. Elas não consideram as mestizagens, os hibridismos, o cruzamento de fronteiras, as identidades transnacionais e em definitiva a produção

e circulação da cultura através de fluxos, pois estão ainda ancoradas num conceito de cultura “herderiana”, paroquial, muito territorializada e atomizada. Elas estão mais interessadas em construir uma identidade homogeneizada internamente em permanência e continuidade. Um exemplo contracorrente, que bem destaca esta ideia são as candidaturas transnacionais que se estão a preparar entre Portugal e a Galiza (ex.: Candidatura a Património Oral da Humanidade da literatura oral galego-portuguesa). Pelo lado contrário, alguns grupos humanos apropriam-se de artefactos culturais até o ponto de defender com força a propriedade e o direito de utilização exclusiva da sua cultura. Um exemplo é o caso dos kuna do Panamá, um grupo indígena que face a uma proposta de candidatura da sua cultura a património mundial, rejeitaram esta argumentando que a sua cultura é sua e não de toda a humanidade. Esta resistência vive-se num contexto de forte interrelação e empréstimos culturais entre os seres humanos e as legislações tentam dar resposta a estos desafios, não sempre com sucesso.

Relativamente ao denominado património etnográfico, etnológico ou antropológico, encontramos que as legislações mudaram conceitos e perspectivas. Do pintoresco, o típico, o tradicional e o folclórico mudou-se para o conceito de “etnológico” e “etnográfico”, com o objectivo de significar os patrimónios relevantes que representavam os modos de vida dos grupos humanos, algo que é na nossa opinião de não fácil delimitação. No nosso ponto de vista consideramos o “etnográfico” não como um conteúdo, porém como um método de investigação antropológica. De aí que achemos mais apro-

priado o etnológico ou antropológico para definir este tipo de património cultural, que por outro lado, está alargando-se e redefinindo-se com o passo do tempo.

Património cultural, desenvolvimento e turismo

Mais acima falávamos sobre o património cultural como um debate entre valores, como um debate sobre o passado e o que herdamos dele, mas também podemos considerar o património cultural como um debate sobre o futuro da sociedade e dos grupos humanos. Desta forma, o património cultural joga um papel de primeira ordem nos planos e programas de desenvolvimento de comarcas rurais deprimidas e nos planos e programas de recuperação de espaços urbanos. Uma das primeiras vezes em que se falou desta questão foi na Mesa Redonda sobre Museologia, celebrada em Chile no ano 1972. Nela reconheceu-se a interrelação entre património cultural e desenvolvimento económico e social, mas também entre património cultural, educação e democratização.

A definição do papel que o património cultural tem no desenvolvimento depende da ideia que tenhamos de desenvolvimento, assim, se falamos em desenvolvimento endógeno os princípios orientadores do mesmo são (Aledo Tur, 2003):

Aproveitamento dos recursos próprios e não depender excessivamente do exterior.

Que as pessoas tenham um protagonismo no planeamento, desenho e execução do programa e das acções.

Ganhar independência e autonomia através da educação.

Desde esta perspectiva, o desenvolvimento é um processo de construção de futuros sociais que envolve programas (práticas), discursos e imaginários com o objectivo de mudar induzidamente uma comunidade, um território ou um grupo de pessoas. A felicidade deve ser o principal objectivo do desenvolvimento (Aledo Tur, 2003), de aí que possamos entender este como um plano de vida individual e colectivo.

Em linhas gerais podemos afirmar que os processos de patrimonialização costumam estar ligados ao turismo cultural. Podemos observar isto se analisamos os programas de desenvolvimento rural da União Europeia (ex.: Leader, Leader + , etc.). O antropólogo Néstor García Canclini (1990) define a relação entre património cultural e desenvolvimento turístico como a “posta em cena do popular”. Friedman (1994) também fala do consumo de património cultural como uma estratégia de auto-sobrevivência e autodefinição do “local”, que acaba por vender o pensado como “auténtico”. Paulo Castro Seixas (1999) fala, neste sentido, de “economia da memória e da paisagem natural”. Todos estes conceitos fazem referência ao mesmo processo de mercantilição do património cultural, mas não é a única utilidade das activações patrimoniais, senão também:

a) O património cultural pode contribuir para a recomposição de identidades culturais afectadas por processos culturais homogeneizadores. Neste sentido, a patrimonialização pode reforçar o direito à existência da diversidade de identidades culturais, e também pode

ajudar a dinamizar comunitariamente comunidades minorizadas ou minoritárias que fabricam as suas próprias representações e imagens culturais (Pereiro, 2003).

- b) Como cultura da permanência numa era da fugacidade (Fernández de Rota, 1996), o património cultural pode servir para conservar e preservar bens culturais, o que diminui o drama de algumas mudanças muito rápidas e acrescenta a auto-estima da comunidade. Assim o património cultural serviria como uma ancoragem em referentes identitários e também como um mecanismo de reflectividade como reacção face a mudanças muito rápidas.
- c) Como etiqueta social de distinção que é, o património cultural tem uma rentabilidade social e política, não só uma rentabilidade económica (salva-vidas de zonas rurais e urbanas em crise e processo de reinvenção). A rentabilidade social pode servir para distribuir a riqueza e viabilizar patrimónios familiares e comunitários. A rentabilidade política tem sentido nos contextos de reprodução das relações de poder.
- d) Pode-se criar desenvolvimento para um evento cultural (ex.: Olimpíadas), mas também pode-se inventar um evento cultural para gerar desenvolvimento (ex.: Forum das Culturas de Barcelona) (Richards, 2004). Neste sentido o património cultural pode gerar ou promover indirectamente outros desenvolvimentos.

Segundo o antropólogo Agustín Santana (2003: 59), na sua relação com o património

cultural, são três as estratégias de desenvolvimento turístico:

- 1.ª Preservação e protecção absoluta de espaços e saberes para o futuro e ao serviço da ciência.
- 2.ª Conservar e compatibilizar o património cultural com um uso recreacional orientado ao turismo de massas, democratizando o seu consumo.
- 3.ª Conservar o património cultural e aceitar um turismo minoritário e de elite.

Pensamos que poderão existir vias intermédias a estas três estratégias, ou também cruzamentos entre elas nos locais de destino turístico.

Um elemento fundamental do turismo cultural é o consumo de lugares de recorde e memórias (Nora, 1984), que são lugares donde tiveram lugar acontecimentos históricos importantes como batalhas, revoluções, etc., mas também lugares que recordam a vida de artistas ou intelectuais (ex.: o Salzburgo de Mozart). Estes lugares de memórias atraem turistas pelo seu valor histórico, artístico ou de vivência, constituindo uma prática social que Candau (2002: 68) tem definido como “turismo da memória”.

Este turismo tem utilizado a cultura e o património cultural para criar uma imagem-produto que se comercializa para ver e visitar. Portanto, desde esta perspectiva, o património cultural cabe entendê-lo como uma nova forma de produção cultural, como um meio através do qual alguns locais convertem-se em destinos turísticos (Kirshenblatt-Gimblett, 2001). O património cultural é a sangue que dá vida ao turismo, afirmam Boniface e Fowler (1993: XI).

Nalguns casos, o turismo tem servido para conservar património cultural e tradições –sempre inventadas e/ou reinventadas–. Outras vezes, o turismo tem servido para inventar novas práticas culturais (sem tradição histórica) que rapidamente são convertidas e definidas como “tradições” para uma melhor comercialização dos produtos turísticos. O certo é que graças a estas apropriações muitas povoações conseguem sobreviver e reproduzir-se socioculturalmente como centros de destino turístico, ultrapassando situações de pobreza.

Muitas vezes o turismo chega a apropriar-se da cultura e do património cultural até exigir de um povo que não se mostre tal e como é no presente, porém conforme à imagem que dele se cria, se tem e se espera no seu comportamento cultural. O certo é que a cultura e o património cultural têm-se convertido em espectáculo de consumo para o turismo, especialmente o turismo cultural (Prats, 1997: 39-56). Para muitas comunidades, a cultura e o património cultural passaram a ser o único ou o principal “modus vivendi”. Determinados elementos da cultura, tais como festas e festivais, foram convertidos em muitos casos em património cultural, e são os atractivos turísticos principais dalgumas cidades e regiões. São o que se denomina processos de festivalização da cultura (Richards, 2004) que podem massificar e pôr em risco a conservação do património cultural, pela pressão sobre dele.

Além dos perigos da utilização turística do património cultural, corremos alguns riscos, um é fundamental, isto é, o facto de apenas medir o património cultural desde o quantitativo e a rentabilidade económica e política (ex.: número de visitas aos museus).

Quando o sucesso da patrimonialização passa a ser medida exclusivamente em termos mediáticos, quantitativistas e economicistas, o património cultural convertem-se num bem comercial semelhante a qualquer outro. Quando isto acontece, podemos falar de um processo de banalização ou “disneylandização” (Augé, 1998) da cultura e do património cultural, perdendo assim as suas funções sociais educadoras.

Acontece hoje que as activações patrimoniais realizam-se não só com fins identitários, porém com fins turísticos e comerciais, e muitas vezes as representações do “nós” respondem à uma visão estereotipada externa da identidade dos anfitriões para os de fora. Mas não sempre o património cultural necessita do turismo, às vezes o objectivo da conservação pode também entrar em confronto com o turismo pelo seu abuso e estrago.

O património cultural como recurso turístico pode apresentar três formas:

1. O Património cultural como produto turístico autónomo, per se. Ex.: pirâmides de Egipto. Parque Nacional da Peneda-Gerês.
2. O património cultural associado num pacote turístico: viagem, atractivos lúdicos, visitas a elementos patrimoniais. Ex.: Paris, Barcelona...
3. O património cultural como mais valia dos destinos turísticos. “Turismo de qualidade”, “diversificação do produto turístico”.

A recuperação do património cultural é exigida pela sociedade civil, a política e cada vez mais também pelo mercado. Se a

rentabilidade social do património cultural é importante, a rentabilidade política não é menos, pois o património cultural tem-se convertido na “nova heráldica do poder”, de aí também que em princípio seja gratuito e “aparentemente” de todos. A distinção e respeitabilidade da zona de destino turístico estão cada vez mais condicionadas pela valorização turística de recursos patrimoniais. Geralmente a iniciativa privada utiliza como “produto turístico” recursos patrimoniais que foram activados pelas instituições públicas. Outras vezes acontece que os recursos não se convertem em produtos patrimoniais porque não são revalorizados, isso não significa que devamos patrimonializar tudo, que é por outro lado impossível. Apesar de que existe uma quebra dos limites entre o patrimonializável e o não patrimonializável, o “integrismo patrimonial” (Prats, 1997: 51) é dificilmente admissível e justificável, a identidade e a realidade social são mudáveis e versionáveis, portanto não há uma única versão das identidades simbolizadas no património cultural.

A crítica que podemos realizar ao turismo convencional (Santana, 1998: 37) é a sua falta de interesse pelo nativo real, a sua impersonalidade, cisão e redução da actividade turística a simples intercâmbio económico e hospitalidade comercializada (Cohen, 1972). A alternativa é que o turismo cultural e a patrimonialização tenham como fins não só a rentabilidade económica, porém também um fim educativo e educador (entender melhor a cultura dos grupos de acolhimento) e a sociabilidade. O risco da exploração em massa e exagerada do património cultural pode acabar com ele, fruto de essa obsessão turística de ver todo o que há para ver (Patin, 1999: 35).

Bibliografia

- ALEDO TUR, A. (2003) “Reflexiones para una antropología del posdesarrollo”, em Nogués, A. M. (coord.) *Cultura y Turismo*. Sevilla, Signatura Demos, pp. 219-248.
- ALONSO PONGA, J. L. (2003) “Os pombais: património cultural e desenvolvimento rural”. *Encontro da Associação Palombar em Aldeia Nova* (Miranda do Douro, 22-06-2003) (conferência inédita).
- ASHWORTH, G. (1994) “From History to Heritage – From Heritage to Identity”, em Gregory Ashworth e Peter Larkham (orgs.) *Building a New Heritage*. Londres, Routledge, pp. 13-30.
- AUGÉ, M. (1998, or. 1997) *El viaje imposible. El turismo y sus imágenes*. Barcelona, Gedisa.
- BALLART, J. (1997) *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*. Barcelona, Ariel.
- BARRIGA, P. (2004) “Luz ao fundo do túnel”. *Visão*, 14-10-2004, pp. 136-138.
- BONIFACE, P. E FOWLER, P. J. (1993) *Heritage and Tourism in the global village*. London, Routledge.
- CALVO, LL. (1995) “L’Etnologia a Catalunya, avui: eina de coneixement i desenvolupament”. *L’Avec, revista d’História*, n.º 57, pp. 36-38.
- CANAU, J. (2002, or. 1996) *Antropología de la memoria*. Buenos Aires, Nueva Visión.
- CASTRO SEIXAS, P. (1999) “Outros mapas: Impactes Socioculturais e Antropologia de Urgência”, em Pereiro, X., e Bessa, F. (coords.) *Para unha antropoloxía de urxencia. Informe sobre os impactos socio-culturais dos encoros do Ulla*. UTAD, Miranda do Douro.
- COHEN, E. (1972) “Towards a Sociology of International Tourism”. *Social Research*, n.º 39 (1), pp. 164-182.
- CRUCES, F. (1998) “Problemas en torno a la restitución del patrimonio. Una visión desde la antropología”. *Política y Sociedad*, n.º 27, pp. 77-87.
- DUCLOS, J.C. (1997) “Prólogo”, em Prats, LL. (1997): *Antropología y patrimonio*. Barcelona, Ariel.
- FERNÁNDEZ DE ROTA, J. A. (1996) “La cultura de la permanencia en la era de la fugacidad”. *Revista de Antropología Social*, 5, pp. 115-123.
- FERNÁNDEZ DE ROTA, J. A e IRIMIA FERNÁNDEZ, M. P. (2001) *Betanzos frente a su historia. Sociedad y Patrimonio*. A Coruña, Fundación Caixa Galicia.
- FERNÁNDEZ DE PAZ, E., AGUDO TORRICO, J. (coords.) (1999) “Patrimonio Cultural y Museología: Significados y contenidos”. *Actas do VIII Congreso de Antropología*. Santiago de Compostela, Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español.
- FERNÁNDEZ DE PAZ, E. (2002) “El concepto de patrimonio cultural desde la perspectiva de la antropología”, em Iglesias Gil, J. (ed.): *Cursos sobre el Patrimonio Histórico*, 6. Reinosa, Ayuntamiento de Reinosa - Universidad de Cantabria, pp. 39-52.
- FRIEDMAN, J. (1994) *Cultural identity and global process*. London, Sage.
- FUNARI, P. P. (2001) “Os desafios da destruição e conservação do património cultural no Brasil”. *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 41, pp. 23-32.
- GARCÍA CANCLINI, N. (1989) *Las culturas populares en el capitalismo*. México, Nueva Imagen.
- GARCÍA CANCLINI, N. (1990) *Culturas híbridas. Estrategias para entrar y salir de la modernidad*. México, Grijalbo.
- GARCÍA CANCLINI, N. (1999 a) *La Globalización Imaginada*. México, Grijalbo.
- GARCÍA CANCLINI, N. (1999 b) “Los usos sociales del patrimonio cultural”, em Encarnación Aguilar Criado (org.), *Patrimonio Etnológico. Nuevas Perspectivas de Estudio*. Sevilla, Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico, pp. 16-33.

- GLASSIE, H. (1999) *Material Culture*. Bloomington, Indiana University Press.
- GODELIER, M. (1990) *Lo ideal y lo material*. Madrid, Taurus.
- GRAHAM, B.; ASHWORTH, G.J. e TUNBRIDGE, J. E. (2000) *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. London, Arnold.
- HERBERT, D. T. (ed.) (1995) *Heritage, Tourism and Society*. London, Printer.
- HERZFELD, M. (1991) *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*. Princeton, Princeton University Press.
- HERZFELD, M. (2004) *The Body Impolitic: Artisans and Artifice in the Global Hierarchy of Value*. Chicago, The University of Chicago Press.
- HEWISON, R. (1987) *The Heritage Industry: Britain in a climate of decline*. London, Methuen.
- INIESTA, M. e PRATS, LL. (1993) *El Patrimonio Etnológico*. Actas del VI Congreso de Antropología. Tenerife, Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español.
- INIESTA, M. (1994) *Els gabinets del món. Antropología, museus i museologia*. Lleida, Pagès editors.
- KIRSHENBLATT-GIMBLETT, B. (1998) *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley, University of California Press.
- KIRSHENBLATT-GIMBLETT, B. (2001) “La cultura de les destinacions: teoritzar el patrimoni”. *Revista de Etnologia de Catalunya*, n.º 14, pp. 44-61.
- LOPES, F. (tradutor) (2002) “Carta Internacional sobre o Turismo Cultural”. *Revista Turismo-Património*, n.º 4, pp. 17-19.
- LOPES, S. (2005) *Museologia comunitária na Terra Fria transmontana*. Miranda do Douro, Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro (tese de licenciatura em antropologia, inédita).
- NORA, P. (1984) *Lex Lieux de Mémoire*. Paris, Gallimard.
- PATIN, V. (1999) “Cultura e turismo: cara a unha economía de mercado”. *O Correo da Unesco* (Agosto-Setembro 1999), pp. 35-36.
- PEIXOTO, P. (1998) “Os meios rurais e a descoberta do património”.
<http://www.ces.fe.uc.pt/publicacoes/oficina/175/175.php>
- PEREIRO PÉREZ, X. (2003) “Patrimonialização e transformação das identidades culturais”, em Portela, J. e Castro Caldas, J. (coords.): *Portugal Chão*. Oeiras, Celta editora, pp. 231-247.
- PÉREZ DEL OLMO, F. (1999) “Evaluando la participación. Problemas y avances de la participación local en los programas de desarrollo rural de la Unión Europea”, en Monreal, P. e Jimeno, J.C. (coords.), *La controversia del desarrollo. Críticas desde la antropología*. Madrid, Los Libros de la Catarata, pp. 25-75
- PRATS, LL. (1997) *Antropología y patrimonio*. Barcelona, Ariel.
- RIBAGORDA SERRANO, M. (2002) *Patrimonio cultural*. Madrid, Thompson.
- RICHARDS, G. (2004) “The festivalisation of society or the socialisation of festivals: the case of Catalunya”, em Richards, G. (ed.), *Cultural Tourism: globalising the local – localising the global*. Tilburg, ATLAS, pp. 187-201.
- RIVERA, J. (1997) *Teoría e Historia de la Restauración*. Alcalá, Universidad de Alcalá.
- RODRÍGUEZ BECERRA, S. (1997) “Patrimonio cultural, patrimonio antropológico y museos de antropología”. *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, n.º 21, pp. 42-52.

- RUSKIN, J. (2000) *Las siete lámparas de la Arquitectura*. Barcelona, Alta Fulla.
- SANTANA, A. (1998) "Patrimonio cultural y turismo: reflexiones y dudas de un anfitrión". *Revista Ciencia y Mar*, n.º 6, pp. 37-41.
- SANTANA, A (2003) "Mirar y leer: Autenticidad y Patrimonio Cultural para Consumo Turístico", em Nogués Pedregal, A. M. (coord.), *Cultura y Turismo*. Sevilla, Signatura Demos, pp. 55-82.
- SEGALEN, M. (2003) "Cuestiones de identidad y alteridad. La experiencia francesa del patrimonio", em González Alcantud, J. A. (ed.), *Patrimonio y pluralidad. Nuevas direcciones en antropología patrimonial*. Granada, Centro de Investigaciones Etnológicas Angel Ganivet, pp. 41-62.
- SIERRA RODRÍGUEZ, X. C. (2000) "Procesos de patrimonialización", em González Reboredo, X. M. (coord.), *Proxecto Galicia. Antropoloxía*, capítulo 9, tomo XXIX. A Coruña, Editorial Hércules, pp. 382-470.
- STOFFLE, R. (2000) "Cultural Heritage and Resources", em Goldman, L. R. (ed.): *Social Impact Analysis. An Applied Anthropology Manual*. Oxford, Berg, pp. 191-132.
- UNESCO (2003) "MISC/2003/CLT/CH/14: Convención para la salvaguardia del patrimonio cultural inmaterial".
- VIOLLET-LE-DUC, E. E. (1998) *Restauration*. Madrid, Escuela Técnica Superior de Arquitectura - Instituto Superior de Arquitectura.

“Miña casa, meu abrigo”^a

Sobre o significado da casa na emigración de retorno galega

MARIANNE HELFER HERRERA ERAZO¹

Instituto de Antropoloxía Social

Universidade de Berna

No seu relato Bieito² falou unha e outra vez sobre a súa casa, o seu xardín e os pisos das súas fillas e puxo ao mesmo nivel o benestar e a propiedade inmobiliaria:

“Hoy estamos bien, felizmente estamos bien. Estamos aquí colocados, tenemos esta propiedad nuestra, tenemos nuestro jardín por allá. No tenemos mucho dinero, pero para nosotros llega. Luego las hijas están colocadas. Una tiene su piso aquí. La otra tiene su piso en Valencia.”

Ao final Bieito, despois de falarlle da terra dos meus pais e de que teñen unha empresa agrícola, recoméndame que constrúa a miña propia casa nas terras dos meus pais. O que eu interpretei como un discurso económico case obsesivo de Bieito resultou, sen embargo, ser un elemento importante

en tódolos relatos dos retornados que entrevistei. O marcado tema da construción de casas durante a migración sinala unha gran importancia. Por iso vou falar nas seguintes liñas acerca da influencia da construción dunha casa sobre o transcurso da migración e a importancia da mesma en relación coa idea de retorno.

Prestixio social

Hoxe tódolos meus entrevistados viven nas súas propias casas en Galicia, nas casas que foron construídas durante a súa época de emigrantes. E coa excepción dunha parella, Gabriela e Gonzalo, todos falan da construción da súa propia casa como o obxectivo principal da súa emigración. Incluso se o obxectivo destes, que emigraron a unha corta idade e solteiros, non estaba moi claro ao principio, todos –incluídos Gabriela e Gonzalo– emprenderon a construción

a A tradución deste texto do alemán foi feita por Silvio Schoettner e Verónica Fernández Caruncho.

1 Os resultados de dous períodos de investigación en Galicia na primavera e no verán de 2005 compoñen as bases do presente artigo. En Carballo, cabeza de comarca de Bergantiños na provincia da Coruña, e nos seus arredores fixen entrevistas narrativas con sete matrimonios de emigrantes retornados. Na época desta investigación os meus entrevistados tiñan entre 54 e 76 anos. Emigraron a Suíza entre 1962 e 1972, e regresaron a Galicia entre 1996 e 2003. Durante os 22 a 37 anos que viviron en Suíza (máis precisamente en Berna e en Zug), traballaron nas clásicas “Fremdarbeiterbranchen”: industria, ramo da construción, limpeza e tamén na gastronomía e na hostalería. En decembro do 2005 presentei os resultados da miña investigación baixo o título “Os Retornados. Eine biografische Perspektive auf die Rückwanderung von Arbeitsmigrantinnen und -migranten von der Schweiz nach Galicien (Spanien)” como un proxecto de licenciatura no Instituto de Antropoloxía Social da Universidade de Berna.

2 Tódolos nomes foron cambiados.

dunha casa, a máis tardar cando formaron unha familia.

A emigración era vista tanto polos emigrantes (tanto homes coma mulleres) e pola comunidade de orixe como unha oportunidade para mellora-la situación económica e, por conseguinte, como oportunidade para a mobilidade social.

Entre os emigrantes a construción da propia casa en Galicia é a maneira máis común de demostra-lo status social acadado co traballo das súas mans no estranxeiro. A casa será desta maneira un símbolo de prestixio.³ Isto foi remarcado especialmente por cada entrevistado os cales xa dende moi pouco tempo despois de ter construído ou mercado a primeira casa, a cal consideraban que era moi pequena, constrúen outra máis grande. Se se pasea atentamente polas rúas dos pobos e vilas galegas un dáse conta do obxecto tan prestixioso que é unha casa, onde se atopan modestas casas de pedra ao carón de pomposas e en parte extravagantes novas construcións.

A influencia sobre o recurso da emigración

Os custos, que están conectados coa construción da casa e que foron xeralmente máis altos do que se agardaba, tiveron un efecto de aprazamento sobre os plans de retorno. A carga financeira foi bastante alta e en vista da falta de posibilidades no mercado laboral galego, a volta a Galicia con débedas facíase moi arriscada. Por esta razón aqueles entrevistados que tiñan parentes ao coidado

dos seus fillos en Galicia decidiron traelos a Suíza cando acabaron a escola en lugar de retornar eles. Bieito explicou esta situación da seguinte maneira:

“Entonces no nos daba para venir acá a Galicia y terminar esta obra la casa. No nos daba. Entonces primero tenemos que salir. No es que coges una hipoteca e ir en medio. No, tenemos que salir y cuando salgamos.”

Na interacción con outros factores –especialmente o xa mencionado acto de trae-los nenos a Suíza– a inversión na construción da casa levaba a unha prolongación constante da estancia de emigración, de maneira que os meus entrevistados viviron ao final, en lugar dos orixinalmente planeados poucos anos, entre 22 e 37 anos en Suíza.

Ao mesmo tempo a construción da casa na terra natal tivo un efecto favorable ao retorno e representaba un motivo máis para regresar. Isto acadado en moitos anos debería ser finalmente utilizado e gozado.

A casa representa unha relación directa coa terra natal e nela materialízase a intención de regresar. A casa fai visible para a sociedade de orixe a ausencia dos emigrantes.⁴

Por iso a construción da casa non é simplemente unha inversión financeira, senón que tamén é unha inversión simbólica. Como símbolo de prestixio social e da persistente intención de regresar a casa pode ser considerada como unha garantía para a sociedade de orixe, a cambio de sancionar positivamente

3 Richter [2004: 271-272] describe os nichos familiares, e a súa rehabilitación respectivamente, como un obxectivo de emigración comparable coa construción dunha casa e como un símbolo de prestixio social.

4 Frigerio e Merhar 2004: 360.

a emigración e a promesa de readmisión na sociedade despois do regreso.

Grupo étnico e sociedade de acollida

O desexo e a necesidade de posuí-la súa propia casa, é tamén un produto da integración no grupo étnico do país de acollida. Tódolos meus entrevistados frecuentaron unha asociación galega en Suíza e a maioría estiveron incluso moi comprometidos cun centro galego. A declaración de Richter sobre que a vida social dos inmigrantes galegos na Suíza alemana ocorre principalmente na familia e na comunidade na que se fala galego e/ou español⁵ é verdade para a maior parte dos meus entrevistados. De aí que a influencia desta integración sobre a orientación ao regreso non sexa subestimada. Mihciyazgan describe a conversación sobre o regreso como modelo na comunicación diaria dos inmigrantes turcos en Alemaña.⁶ A aplicación deste modelo e a manifestación da intención de retornar, a que non di nada acerca da actual realización de retorno, son unha representación da lealdade ao propio grupo co obxectivo do recoñecemento e da aceptación por si mesmo. O cumprimento destas normas comunicativas entre o grupo étnico, a onde pertencen as manifestacións da vontade de regresar, serve para a creación de identidade e estabilización persoal e colectiva.⁷ Coa construción da casa reafirmase a intención de regreso, non só fronte á sociedade de orixe, senón tamén fronte ao grupo étnico no país de acollida.

Por último, tamén a orientación de retorno, implícita na emigración laboral da Europa de postguerra, encontra a súa realización material na construción dunha casa. Os meus entrevistados emigraron a Suíza entre 1962 e 1972 no apoxeo dunha política de migración, a que atopou a súa expresión gráfica no concepto alemán *Gastarbeit* [traballo feito por “invitados”], e a posición da cal pode ser precisamente explicada coas seguintes palabras de Carlos:

“A los suizos les interesaba mi mano de obra y a mí me convenía.”

A política dos “traballadores invitados” estaba baseada no chamado modelo de rotación que combinaba unha inmigración liberal (por razóns económico-políticas) cunha regulamentación de estancia restrictiva (por razóns estado-políticas), e con iso perseguíase o obxectivo de renovación das forzas laborais. A política de rotacións ten a súa orixe na época despois da Segunda Guerra Mundial, cando Suíza experimentaba un auxe económico sen par e unha carencia estrutural de forza de traballo; polo contrario, en países que estaban golpeados pola guerra, había un excedente enorme de forzas laborais. En 1948 Suíza asinou o primeiro convenio de recrutamento con Italia: Suíza puido abastecer certas ramas con forzas laborais baratas por medio do recrutamento sistemático de novos traballadores, Italia puido exportar forzas laborais excedentes e levar divisas ao país. Nos anos

⁵ Richter 2004: 272.

⁶ Mihciyazgan entende como modelo [1991: 269-270] en toda a extensión da expresión, o que para un individuo, un grupo ou toda unha cultura ten o mesmo significado como patrón evidente.

⁷ Mihciyazgan 1991: 270-273; Steinhilber 1994: 38.

seguintes as áreas de recrutamento fóronse expandindo e tratados similares foron asinados con varios países europeos, incluíndo a España en 1961.⁸

Na migración na Europa do oeste despois da guerra a orientación de retornar representou un elemento fundamental dun acordo de migración tripartito entre o país de acollida, o país de orixe e o migrante individual.⁹

A obrigación real de regresar, negando unha inmigración permanente, deu ao país de acollida algunhas posibilidades para controla-la man de obra. Temporalmente, o país de orixe puido exportar a súa man de obra excedente pero ao mesmo tempo mantivo a conexión cos seus compatriotas e desta maneira garantiu importantes transferencias financeiras.¹⁰ Para os meus entrevistados a intención de regresar foi parte da súa decisión de emigrar e tivo un papel eminente na súa inmigración e na súa biografía. Por conseguinte, voltar á casa non so tiña que ser visto como o final dunha fase de transición, senón máis ben como unha, ao menos mentalmente, implícita e permanente parte da emigración que se materializa na construción dunha casa e co que os emigrantes cumpren o seu papel planeado no acordo tripartito de migración.¹¹

A casa como lugar de refuxio

En vista da fundamental incerteza que pode albergar a vida dos emigrantes, a casa final-

mente convértese nun lugar de refuxio, un lugar de seguridade no caso de apuros.

O exemplo de Eduardo deixa isto claro:

“No es que fuera voluntad mía propia de venir, pero al fin y al cabo, yo estoy contento, al fin y al cabo, de haber venido. Me gustaría estar allí más tiempo, pero no fue posible, por circunstancias de la vida.”

A conclusión de Eduardo acerca da súa decisión de regresar expresa a súa actitude fatalista. A decisión de voltar non foi tomada pola súa propia vontade, mais foi inevitable. En 1996, cando tiña 53 anos, Eduardo foi despedido do seu traballo de carpinteiro. Esta experiencia foi o elemento máis importante da súa narración, e rompeu a chorar cando estaba falando disto. Era o único estranxeiro na carpintería e o último que fora empregado. Segundo Eduardo non o despediron porque non estivesen satisfeitos co seu traballo senón por desprezo:

“A mí me fastidió mucho así, de repente, porque no me echó por falta de rendimiento, simplemente un desprecio. Eso me pareció muy mal. [...] Te dan rabia ciertas cosas, una discriminación. Si me echan cuando llevo un mes o dos meses, no importa. Pero cuando ya llevas tanto tiempo. Llevas ya treinta años ejerciendo un oficio. [...] Te defiendes con los planos

8 Para unha información máis detallada acerca da política suíza de migración ver Mahnig und Pigué (2003), Niederberger 1981 und Wicker 2003.

9 Dietzel-Papakyriakou 1993:80.

10 Ibid. 1993: 82.

11 Jiménez-Laux (2001: 30) sinala que no discurso político oficial a perspectiva de futuro dos inmigrantes sería reducida á orientación de regreso. O status destes inmigrantes laborais que decidiron quedar en Suíza despois da xubilación foi posto en cuestión segundo Bolzman et.al. (1996: 124-125). E Dietzel-Papakyriakou (1993: 144-146) ve no establecemento despois da xubilación incluso unha lesión dos orixinais convenios co país de acollida, para o cal coa xubilación suprimese a lexitimación para a continuación da estancia.

y te defiendes en hablar, entiendes unas cosas.”

O despedido foi unha experiencia traumática para Eduardo, que aínda non deu superado e coa que feriu profundamente a súa autoestima. Dixo tamén que o problema non foi tanto a incerteza financeira como o sentimento de non ser necesario máis:

“Lo que más me dolió a mí, fue que me echaran así de golpe. Ya tenía 53 años y te sentías cómodo en el trabajo, [...] no tenías problemas. Y de repente te dicen: ‘Tienes que marchar.’ Es duro, muy duro. [...] No era el problema del dinero, era más bien mental: Que te den así un golpe, como si fueras un innecesario, no haces falta ya. [...] Eso sí me dolió mucho.”

Anque Eduardo atopou un traballo a tempo parcial a través da oficina estatal de emprego, el e a súa muller, Elena, decidiron retornar a Galicia pouco despois do seu despedido:

“Fue una cosa así, casi sin pensar. [...] Entonces no lo pensamos nada. Coger las maletas, venirse y punto.”

Ao final, a situación financeira xogou un papel importante na decisión de retornar, polo seu desemprego tiveron menos medios económicos á súa disposición, os custos sen embargo foron os mesmo. Ademais Elena tivo problemas de saúde e tamén quería voltar debido a que a súa filla estaba vivindo soa en Galicia. Neste contexto decidíronse polo regreso:

“Pues mira, es el momento. Es el momento justo, una vez que me echaron a mí, pues nos vamos.”

É certo que a orientación de Eduardo de regresar era pronunciada e el nunca puxo en cuestión a súa intención de retornar durante a súa estancia en Suíza, pero tivo sempre na mente unha idea diferente do seu retorno. Desta maneira, el quería quedarse en Suíza ata un pouco antes da xubilación, e así xa non tería que traballar en España.

O retorno foi a consecuencia lóxica do despedido de Eduardo, estas dúas cousas xuntas representan a ruptura do seu proxecto de vida. O despedido significou para el a perda da súa capacidade de actuación e do control da súa vida. A única saída para esta crise parecía se-lo retorno. A decisión de retornar é por este motivo non vista por Eduardo como unha decisión autónoma, senón xa determinada polo exterior.

O retorno que seguiu ao despedido foi sentido como inevitable, e este último xoga un papel clave cando Eduardo fai balance da súa emigración:

“La vida de emigración es así, como tu nunca estás seguro, donde estás [...] menos en un país que no es el tuyo [...] tienes que marchar y si no tienes nada, ¿qué haces? Y si llegas aquí y no tienes trabajo, ¿qué haces?”

Nunha mirada retrospectiva Eduardo describe a súa situación na emigración basicamente como insegura, para a que é necesario crear unha base de subsistencia en Galicia, coa fin de non estar completamente arruinado no caso dun retorno forzado. Para Eduardo a

casa construída no seu lugar de orixe durante a emigración representa esta seguridade. A incerteza da súa vida na emigración e o futuro convencerón primeiro para mercar unha casa e despois, por consello do seu pai, para construír unha segunda casa:

“Empezamos en eso, porque no sabías qué te podía suceder y de hecho sucedió.”

Cos feitos do seu despido como fondo, hoxe Eduardo considera a decisión de construí-la casa como correcta. Anque en realidade a casa non ofrece ningunha protección contra o desemprego, nin tampouco representa unha base de subsistencia productiva, pode ao menos significar seguridade contra a expulsión, considerando o estado inseguro dos traballadores emigrantes.¹²

En vista da falta de integración social na sociedade de acollida e das perdas parciais das redes sociais e, ás veces, tamén das redes familiares en Galicia a casa pode converterse no único lugar de referencia, como no exemplo que nos mostra Beatriz.

Beatriz deixou a súa actividade remunerada en Suíza moito antes de chega-la idade de xubilación, para coida-las súas dúas fillas adolescentes as cales fixera vir a Suíza. As súas fillas casaran e fóronse da casa dos seus pais as dúas moi xoves. Unha delas vive hoxe en día en Suíza e a outra en Valencia coa súa familia. En lugar de vivir coas súas fillas, como Beatriz anhelara durante anos, tivo que separarse delas tan so uns anos despois de que chegaran a Suíza. En combinación co

cese da súa actividade remunerada e a morte tanto dos seus pais como dos de Bieito, non había case ningún punto de referencia social ou familiar para Beatriz. Ante esta situación a casa construída en Galicia, como o único punto de referencia, converteuse no factor decisivo para a decisión de retornar:

“Tenía ganas de venir por disfrutar lo que tengo aquí.”

A unidade de casa e familia

Como Beatriz e Bieito, coa excepción dunha parella, tódolos seus entrevistados tiveron a membros da súa familia coidando dos seus fillos en Galicia, cando menos temporalmente. A separación dos seus fillos foi probablemente o maior sacrificio que os emigrantes fixeron co obxectivo dun futuro mellor. Por unha parte seguiron con isto un modelo, que algúns deles xa coñecían da súa propia infancia, xa que medraran na ausencia dos seus pais, emigrantes tamén. E, por outra parte, as consideracións económicas levaron a esta decisión xa que o coidado dos nenos fóra da familia en Suíza era, e é, moi custoso. Ao mesmo tempo a actividade remunerada de ámbolos dous proxenitores era necesaria para, ademais de cubri-lo custo da vida tamén impulsa-la construción da casa en Galicia, ou sexa amortiza-la hipoteca. A separación dos fillos foi descrita como unha experiencia traumática e unha mala decisión especialmente polas nais.

Lutz¹³ describe no seu estudio sobre inmigrantes de Surinam en Holanda o deixar aos nenos cos seus avós como unha parte da *family*

¹² Frigerio y Merhar 2004: 360.

¹³ Lutz 2000: 55-57.

business. A transferencia parcial dos cuidados dos pais a outra persoa inclúe a aceptación dunha non singular maternidade e significa, que os cuidados familiares convértense nun asunto de parentes. A separación dos fillos é un xesto simbólico, o que é usado como un vínculo para manter o constructo “Familia” na vida. Inversamente o cuidado de nenos pode ser usado por parte dos avós como medida de presión para manter a orientación de regresar dos pais emigrantes.¹⁴ Aquí é importante tender unha ponte ao cuidado dos maiores, o que tamén representa un elemento do *family business*. A maioría dos entrevistados deixaron aos seus fillos ao cuidado dos seus avós maternos e hoxe en día, polo contrario, son responsables do cuidado destes e viven xuntos. A transferencia do cuidado dos nenos aos avós, onde as nais das mulleres emigrantes vivían aínda, transcorreu matrilinealmente e estivo ligado á obrigaición do cuidado dos maiores máis tarde. Este intercambio recíproco de servizos de cuidados influíu marcadamente os plans de regresar dos meus entrevistados: o cuidado e a asistencia dos pais maiores foi mencionada por varios retornados como un motivo de regreso.

En vista desta experiencia dolorosa, incluso traumática, do desgarramento familiar, a casa como un punto de referencia común e real converterase –e isto se aplica en maior medida ás mulleres– tamén nun símbolo da unidade familiar. A construción da casa pode ser descrita non só como unha

inversión financeira e simbólica, senón tamén como unha inversión emocional.

A unidade que representan a casa e a familia para os meus entrevistados é descrita por Lisón Tolosana como un elemento fundamental da sociedade galega:

“[...] la familia y sus tierras, la *Weltanschauung* [concepto do mundo]* de la casa, es el principio organizador más fértil de la historia galaica.”¹⁵

Autonomía produtiva

Na cita de Lisón Tolosana xa se fai alusión a que por regra xeral a propiedade dunha casa vai acompañada da propiedade de terras. Tódolos meus entrevistados dende o seu retorno dedícanse en gran ou pequena escala á agricultura de subsistencia. Mentres que nalgúns casos trátase so dunha gran horta, noutros levan unha verdadeira finca, onde non só se plantan verduras, senón tamén se crían animais de pequeno tamaño como ovellas, coellos e galiñas.

Os meus entrevistados relacionaron coa vida campesiña e rural un conxunto completo de ideas morais. Desta maneira Celia explícame detalladamente as vantaxes do traballo e da vida no campo fronte ao traballo asalariado e a vida na cidade.¹⁶ Co cultivo de verduras, a ceba de porcos e coellos e a cría dalgúns polos pódese aforrar moito diñeiro. Ademais desta maneira un ten sempre produtos frescos para o seu

14 Algúns emigrantes galegos contaron a Buechler (1987: 255) que os avós exerceron presión para que lles deixasen os netos ao seu cuidado.

*Nota dos tradutores.

15 Lisón Tolosana 2004: 324.

16 En cambio González Reboredo (1999: 521) escribe que os retornados instálanse moitas veces en espazos urbanos porque o traballo do campo é considerado como duro e retrógrado. Tamén serán raramente retomados os costumes e actividades tradicionais porque son considerados como retrógrados.

propio consumo, sinala Celia. En Suíza é certo que non tivo a posibilidade de leva-la súa propia horta e criar animais, pero sempre comprou aos agricultores. Conta Celia que xunto con outros galegos fixeron sacrificar varios porcos, becerros ou algúns coellos. Anque viviu na cidade, case nunca foi mercar ao centro:

“En Suiza me hacía la vida como me la estoy haciendo aquí en España [...] Aquí tengo la posibilidad que tengo un sitio donde estoy criando unos cerdos. Pues mira, me crío un cerdito y me lo mato yo aquí. Ya, ahora no lo tengo que comprar, lo crío yo. Y tengo unos conejos y tengo gallinas y tengo cerdos. Y ahora pues, en vez de ir a comprar a quien lo tuviera, me lo estoy criando aquí. Para evitar... el Euro, de gastar tanto. [...] Así por lo menos, comprar, pero lo necesario y lo de casa aprovechar lo máximo.”

O discurso de Celia expresa un marcado razoamento económico, como xa vimos no caso de Bieito, pero sobre todo expresa tamén un *rural peasant ethos*. Aquí fago referencia ao artigo de Roseman¹⁷ acerca da economía mixta do traballo da terra e traballo asalariado na Galicia rural¹⁸. Ela describe como moitos emigrantes dedícanse á economía de subsistencia tras o seu regreso, que tamén é o caso dos meus entrevistados, e considera que isto ten a súa orixe na conservación dun *rural peasant ethos*. A pesar de que a xente se ve a si mesma como agri-

cultores e traballadores asalariados, a súa identidade fai referencia á vida rural:

“[...] many rural Galicians construct a peasant identity around the activities of “working the land” and eating food from the land – homegrown and homemade food (comida caseira).”

Tamén Villares¹⁹ indica a importancia da cultura agrícola e advirte que isto podería ser mal interpretado se se considera coma un resto de tempos pasados:

“L’importance de la culture agraire traditionnelle ne doit pas être vue comme une survivance archaïque, mais comme un élément essentiel à la compréhension de la Galice d’aujourd’hui.”

Seguindo a Roseman²⁰ unha contraposición entre traballo asalariado e *traballo pra comer* é feita polos *worker-peasants* na área que ela describe. Na cita de Celia anteriormente mencionada o significado positivo de *traballo pra comer* vólvese moi marcado: en lugar de ter que facer a compra, e por conseguinte depender dun salario, o seu traballo serve para a produción de bens para o seu consumo propio, os que ademais son de mellor calidade que os mercados, como mo fai saber Celia. Celia realza tamén implicitamente a calidade e valor dos seus propios produtos, mentres me serve como merenda pasteis feitos por ela mesma e regálame unha botella de licor caseiro.

¹⁷ Roseman 2002: 25.

¹⁸ Roseman efectuou reiterados traballos de campo en Carreira entre os anos 1989 e 2000, unha parroquia no concello de Zas, ao sur de Carballo.

¹⁹ Villares 1999.

²⁰ Roseman 2002: 24.

Celia resalta as enormes vantaxes da vida rural en comparación coa vida na cidade, sinalando á economía de subsistencia como unha posibilidade que non teñen os habitantes das cidades. Por un lado relaciona a redución dos custos coa produción de bens para o consumo propio e por outro tamén coa independencia do salario, o cal segundo Celia perde o seu valor fronte a un aumento permanente da inflación. Roseman²¹ describe detalladamente no seu artigo o discurso dos aldeáns acerca da superioridade da vida rural fronte á vida asalariada na cidade:

"It is said that although urban people might have cash, they could not buy food and other products if they were not available for sale: "You can't eat money" is a comment that I heard frequently. In contrast, some rural Galicians such as those living in Carreira continue to supply many of their daily subsistence needs by growing staple crops such as potatoes, kale, and cabbage as well as raising livestock including fowl, pigs, and cattle."

Este punto de vista dunha mellor vida no campo inclúe, segundo Roseman²², un discurso sobre a autonomía produtiva, e que atopamos especialmente entre os retornados, porque traballaron durante a emigración baixo condicións extremadamente xerarquizadas e disciplinadas. A relación entre os antigos traballadores inmigrantes

que teño entrevistado e os seus patróns en Suíza pode ser descrita absolutamente como unha relación patrón-cliente. A autonomía produtiva, no sentido de independencia de salario, que ofrece a agricultura de subsistencia ou o comezo dunha actividade remunerada independente en forma dun negocio propio, foi para todos os meus entrevistados un motivo de regreso e significa a liberación das relacións xerarquizadas precedentes.²³ Esta é tamén unha razón pola que o comezo dunha actividade remunerada dependente era mal vista despois do retorno.

Comentario final

No presente artigo centreime na casa, en primeiro lugar porque representou un motivo central nos relatos dos emigrantes retornados. A análise mostrou que a casa pode ser vista coma un campo simbólico no que se reflexa un gran número de elementos típicos da emigración laboral galega orientada ao regreso.

Posuír unha casa foi á vez motivo de emigración e motivo de regreso: como manifestación dunha mellor situación económica e símbolo de prestixio social a casa converteuse nun dos obxectivos máis importantes da emigración para os emigrantes e con isto tamén na condición para o retorno. A construción da casa tivo un efecto de aprazamento do retorno debido á carga financeira. Por outra parte, a existencia dunha casa propia na terra natal representa un factor que promove o retorno. A casa exerceu así unha influencia decisiva –en combinación

21 *Ibid.*, 2002: 26.

22 *Ibid.*, 2002: 26.

23 O único dos meus entrevistados que comezou un negocio propio despois do regreso explica isto como o desexo de non ter que traballar baixo o mando dun patrón.

con cuestións familiares e de seguros– sobre o curso da migración.

Como refuxio en ocasionais situacións de crise, en relación coa existencia insegura da migración, e como materialización

da intención de regreso, a casa converteuse nun lugar de esperanza para o futuro no retorno. Ou para dicilo con palabras de Rosalía de Castro: “Miña casa, meu abrigo”²⁴.

Bibliografía

- BOLZMAN, Claudio; FIBBI, Rosita; VIAL, Marie (1996) “La population âgée immigré face à la retraite: problème social et problématique de recherche”. En: Wicker, Hans-Rudolf; Alber, Jean-Luc et.al. (Hg.): *Das Fremde in der Gesellschaft: Migration, Ethnizität und Staat*. Zürich, Seismo, pp.123-142.
- BUECHLER, Hans Christian (1987) “Spanish Galician Migration to Switzerland: Demographic Processes and Family Dynamics”. In: Buechler Hans Christian, Judith-Maria Buechler (Hg.), *Migrants in Europe. The Role of Family, Labor, and Politics*. Westport, Connecticut, Greenwood Press, PP. 221-264.
- DIETZEL-PAPAKYRIAKOU, Maria (1993) “Altern in der Migration. Die Arbeitsmigranten vor dem Dilemma: zurückkehren oder bleiben?”. *Soziologische Gegenwartsfragen*, n°. 54. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag.
- FRIGERIO Martina, Marina; MERHAR, Susanne (2004) “... und es kamen Menschen“. Die Schweiz der Italiener. Zürich, Rotpunktverlag.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel (1997) “Aproximación á identidade do emigrante galego“. En González Reborredo, Xosé Manuel (Coordinador), *Artesanía, Sociedade*. Tomo XXVI, Galicia Antropoloxía. A Coruña, Hércules de Ediciones, pp. 493-521.
- JIMÉNEZ LAUX, Rosa (2001) *Migration und Lebenszeit. Biographische Erfahrungen und Zukunftsperspektiven älterer spanischer Migrantinnen in Deutschland*. Bremen, Werkstattberichte des Interuniversitären Netzwerkes Biographie- und Lebensweltforschung, Band 12.
- LISÓN TOLOSANA, Carmelo (2004) [1979] *Antropología cultural de Galicia*. Madrid, Ediciones Akal.
- LUTZ, Helma (2000a) “Migration als soziales Erbe. Biographische Verläufe bei Migrantinnen der ersten und zweiten Generation in den Niederlanden“. In: Dausien, Bettina; Calloni, Marina; Friese, Marianne (Hg.), *Migrationsgeschichten von Frauen. Beiträge und Perspektiven aus der Biographieforschung*. Bremen: Werkstattberichte des Instituts für angewandte Biographie- und Lebensweltforschung, Bd. 7, pp. 38-61.
- MAHNIG, Hans; PIGUET, Etienne (2003) “Die Immigrationspolitik der Schweiz von 1948 bis 1998: Entwicklung und Auswirkungen“. In: Wicker, Hans-Rudolf; Fibbi, Rosita; Haug, Werner (Hg.), *Migration und die Schweiz. Ergebnisse des Nationalen Forschungsprogramms „Migration und interkulturelle Beziehungen*. Zürich, Seismo, pp. 65-108.

- MIHCIYAZGAN, Ursula (1991) “Rückkehr als Metapher: Die Bedeutung der Rückkehr in der Lebensplanung und -praxis türkischer Migranten“. In: Barkowski, Hans; Hoff, Gerd R., *Berlin Interkulturell. Ergebnisse einer Berliner Konferenz zu Migration und Pädagogik*. Berlin, Colloquium Verlag, pp. 267-277.
- NIEDERBERGER, Josef Martin (1981) “Die politisch-administrative Regelung von Einwanderung und Aufenthalt von Ausländern in der Schweiz – Strukturen, Prozesse, Wirkungen“. In: Hoffmann-Nowotny, Hans-Joachim; Hondrich, Karl-Otto (Hg.): *Ausländer in der Bundesrepublik Deutschland und der Schweiz*. Frankfurt a.M./New York, Campus, pp. 22-123.
- RICHTER, Marina (2000) *Gedachte und gelebte Geschlechterbeziehungen. Momente aus dem Leben Galicischer Migrantinnen und Migranten in Zürich*. Unveröffentlichte Lizentiatsarbeit am Geographischen Institut der Universität Zürich.
- RICHTER, Marina (2004) “Contextualizing Gender and Migration: Galician Immigration to Switzerland“. *International Migration Review*, 38 (1), pp. 263-286.
- ROSEMAN, Sharon (2002) “„Strong Women“ and „Pretty Girls“: Self-Provisioning, Gender, and Class Identity in Rural Galicia (Spain)“. *American Anthropologist* 104 (1), pp. 22-37.
- STEINHILBER, Beate (1994) *Grenzüberschreitungen: Remigration und Biographie – Frauen kehren zurück in die Türkei*. Frankfurt/M., Verlag für Interkulturelle Kommunikation.
- VIILLARES Ramón (1999) “Une vieille culture occidentale“. *Le Monde diplomatique*, Supplément: Galice, le renouveau, Novembre 1999 I.
- WICKER, Hans-Rudolf (2003) “Einleitung: Migration, Migrationspolitik und Migrationsforschung“. In: Wicker, Hans-Rudolf; Fibbi, Rosita; Haug, Werner (Hg.): *Migration und die Schweiz. Ergebnisse des Nationalen Forschungsprogramms „Migration und interkulturelle Beziehungen“*. Zürich: Seismo, pp. 12-62.

Atención á diversidade?

Revisión crítica das medidas de atención á diversidade da Xunta de Galicia

DR. SANTIAGO PRADO CONDE

Grupo de Investigación EMIGRA

Universitat Autònoma de Barcelona

Introdución

A principios dos anos noventa a LOXSE comezou a dar os seus primeiros pasos, propoñendo unha organización a tódolos niveis, dende as propias estruturas dos centros educativos ata a proposta de modelos de ensinanza-aprendizaxe e avaliación diferentes. A comprensividade foi un dos seus obxectivos e principios básicos, o que permitiu a diversificación curricular e a atención á diversidade que xera a non segregación. Optouse pola ampliación da idade de escolarización obrigatoria ata os dezaseis anos e por unha nova maneira de entender o currículo, baseada na flexibilidade e na heteroxeneidade presente no terreo social. Tratábase, polo tanto, de abrir as posibilidades pechadas pola anterior lei e que dita heteroxeneidade social e cultural estivese presente nas aulas.

A posta en marcha da LOXSE abriu unha fenda no sistema educativo español, se a comparamos coas súas antecesoras, ao entender a educación coma un instrumento para a mellora social. O sistema anterior, cun carácter segregador, daba por válida a desigualdade no posicionamento laboral. Polo contrario, a LOXSE tratou de crear un

modelo que estivese baseado na consecución duns obxectivo mínimos necesarios para posicionarse na sociedade actual de maneira competitiva.

A pesares de que os cambios propostos eran numerosos, as novas realidades que foron emerxendo a partir desta situación supuxeron novas relacións no seno das institucións educativas. Atopámonos cun alumnado non previsto, sobre todo na educación secundaria, agora obrigatoria, e con novas culturas xuvenís no que se refire á idade e ao xénero, así como cambios nas expectativas sobre o papel da educación, cambios na cultura profesional dos docentes, aparición e visibilidade de novas minorías... Polo tanto, emerxeron novas realidades e outras moitas, das que non se tiña constancia, visibilizáronse. Estes cambios provocaron nos últimos anos reformas e contrarreformas que a súa vez derivaron nunha nova proposta de organización educativa, a LOE, que segue a manter o principio que guiou á LOXSE: a comprensividade e a obrigatoriedade.

Neste marco e facéndose eco da perspectiva da diversidade, a Xunta de Galicia, con competencias exclusivas en educa-

ción, constrúe un documento que vai tratar de dar resposta á atención a diversidade. Unhas medidas que, a pesares do cambio de lei, seguen mantendo a súa actualidade, tal e como podemos atopar nas páxinas web de distintos centros de educación secundaria, ou na mesma web da consellería de educación e ordenación universitaria...

Tendo como punto de partida o documento elaborado pola Xunta de Galicia, os obxectivos deste artigo baséanse en facer unha reflexión crítica de dito documento. Non se trata, e é necesario aclaralo nesta introdución, de facer unha revisión de cada unha das medidas propostas, xa que tampouco se van a propoñer outras novas. O peso da argumentación vaise centrar no concepto de diversidade explícito e implícito que dá sustento ás medidas que se propoñen, alertar das súas posibles controversias e, inclusive, perigos no camiño á posta en práctica nos centros educativos.

O desenvolvemento do artigo comezará cos postulados teóricos implícitos que podemos atopar no documento en cuestión, o que dará pé á construción dunha hipótese que guiará todo o análise; seguidamente achegarémonos as incoherencias que percorren o documento e remataremos cunha conclusión na que se deixará exposto cales son as fallas de argumentos para que ditas medidas poidan desenvolverse cun éxito sempre relativo.

1. Postulados teóricos implícitos nas Medidas de atención á diversidade da Xunta de Galicia

O tan usado concepto de diversidade a raíz da entrada en vigor da LOXSE xerou novos discursos no panorama educativo español.

Múltiples congresos, cursos e publicacións reflexionaron sobre dito concepto, converténdose nun dos conceptos de moda que comezou a gañar forza ao referirse ao sempre polémico tema educativo. Neste debate, a comunidade autónoma galega constrúe un documento no que vai tratar de dar resposta ás seguintes preguntas: como atender a diversidade?, onde centrar o peso? e que tipo de medidas son as necesarias? A resposta a estas preguntas chega mediante unha proposta de medidas organizativas que, finalmente, divídense en organizativas e curriculares: “pois toda medida organizativa implica unha toma de decisións en calquera dos elementos do currículo” (XUGA: 1999:7). Unha proposta aglutinada baixo medidas organizativas e curriculares a pesares de que, xusto é dicilo, non necesariamente nin en tódolos contextos ten porque ser deste modo. Por exemplo, pódense crear agrupamentos específicos de alumnado porque non dan seguido a propia dinámica da aula ordinaria debido ás condicións desta –masificacións, grupos de repetidores dentro do aula, rendementos moi diferenciados do alumnado, grupos estigmatizados pola procedencia sociocultural...– e que, sen embargo, poderían alcanzar os obxectivos marcados ou facer fronte aos contidos establecidos sen que necesariamente se altere ningunha das partes que fan referencia ao currículo.

Un documento que fai explícito o seu punto de partida teórico dende a primeira oración:

“Todo proceso educativo implica aprendizaxe e, no contexto escolar, esta realízase como un proceso individual que se

dá nun marco social: o centro educativo e o grupo-aula” (Ibíd: 1999:5).

A pretensión do documento é proporcionar unha serie de medidas que garantan que a diversidade aténdese de maneira adecuada. Para elo, basease en dous supostos teóricos implícitos cos que enche de contido a súa pretensión, e que se poden expoñer como segue:

Un paradigma psicoloxista que aparece como relevante e necesario debido aos cambios fisiolóxicos e psicolóxicos do alumnado de educación secundaria, polo que é necesario “ofrecer respostas educativas adaptadas ás diferencias individuais do seu alumnado, dentro dun currículo común, dunha organización escolar apropiada” (Ibíd: 7).

A introdución dun paradigma social que non se acaba de desenvolver, xa que unicamente se introduce na primeira páxina do documento ao facer referencia a que “cada persoa constrúe as novas aprendizaxes segundo as súas características persoais –coñecementos previos, motivacións e intereses, capacidades e ritmos de aprendizaxe...– e factores de tipo social –xénero, contorno familiar, etc–” (Ibíd: 5).

Estes dous supostos exercen como base xustificativa da necesidade de desenvolvemento das medidas de atención á diversidade, concluíndo que a construción das aprendizaxes débese a factores de tipo individual e social, “Todo isto significa que o feito educativo é algo profundamente ligado á diversidade dos seres humanos” (Ibíd: 5).

A pesares de que estes dous eixos teóricos son a base do documento, o aspecto máis relevante é que a verba diversidade

apareza impregnando todo o documento e en ningunha parte apareza unha definición explícita do que se pode entender por esta nin das súas manifestacións empíricas..., a pesares da longa tradición sobre a súa conceptualización dende as ciencias sociais e, inclusive, a súa relación con conceptos como os de interculturalidade e multiculturalidade; é dicir, non hai resposta ao que se entende por diversidade e as medidas encamiñanse, exclusivamente, ao seguinte:

“Sen embargo, en ocasións, as necesidades educativas de certos alumnos e alumnas demandan actuación extraordinarias tanto de carácter curricular como organizativo” (Ibíd: 5).

Polo tanto, segundo o que se di poderemos realizar unha interpretación do que non se di. Por unha banda, non hai unha definición explícita do concepto de diversidade e, por outra banda, restrínxese esta a aquel alumnado que require necesidades educativas, pero cales son estas?, e a súa resposta, como quedou explícito na cita anterior, é clara: extraordinarias. Neste senso, a propia verba extraordinario refire a unhas medidas que se basean en aquilo que non é o habitual, usual, frecuente, corrente... polo que é necesario facer público e deixar constancia de que podemos atoparnos cunhas medidas de atención á diversidade que se basean nun documento que nega a propia diversidade, aquela que unicamente aparece ás veces, cando se dan os malos resultados académicos, é intermitente e depende do propio alumno como ente individual. Un punto de achegamento ao documento que vai a funcionar neste artigo como hipó-

tese á que trataremos de encher de contido mediante o análise específico.

2. Incoherencias

O documento ao que lle está a proxectar unha mirada crítica adoece dunha serie de incoherencias internas que é necesario poñer de manifesto. Comezaremos cun parágrafo da introdución do documento que é esclarecedor dunha parte importante do que se atopa na trastenda. O punto de partida céntrase en que o fin último da ensinanza comprensiva é:

“(…) procurarlle ao alumnado contextos de aprendizaxe que favorezan ó máximo a socialización e o proceso individual de adquisición dos coñecementos necesarios para desenvolverse e participar na sociedade” (Ibíd: 5).

Neste parágrafo aparecen aspectos contraditorios e ocultos co resto do documento. Por unha banda, refírese a “procurarlle ao alumnado contextos de aprendizaxe” e máis arriba, como xa se citou, alúdese a que estes realízanse dentro do “centro educativo e o grupo-aula”, pero en último termo restrínxense ao grupo-aula, xa que tódalas medidas, tanto organizativas como curriculares, fan referencia a esta e ao propio alumno como ente individual. Aparece, polo tanto, unha redución dos contextos de aprendizaxe dentro da institución educativa, polo que se obvia e ignora que dentro da institución educativa non aparezan máis contextos de aprendizaxe: como os tempos de lecer, as relacións entre o alumnado fóra do aula... Óbviase e ignórase, tamén, toda a educación non formal realizada dentro dos

espazos e tempos dos centros escolares, así como a educación informal. Neste senso, Everhart (1993) mediu o tempo que se adicaba a tarefas que non tiñan que ver ca instrución e a súa presentación dos feitos é chave para entender o que pode suceder nas nosas institucións educativas:

“el 45% de la vida diaria se pasaba en tareas que no pertenecen a la instrucción académica: ir y venir de una aula a otra, comer, dar avisos, pasar materiales, recoger trabajos, esperar a que la clase acabe la tarea encomendada, etc. Así, en un típico día de seis horas y media de escuela, los estudiantes quedaban liberados de instrucción académica que requiriera su atención inmediata durante dos o tres horas por día” (Everhart, 1993:360).

Por outra banda, o parágrafo tamén nos remite a favorecer “ó máximo a socialización e o proceso individual de adquisición dos coñecementos necesarios para desenvolverse e participar na sociedade”, do cal se derivan, nunha primeira lectura, as seguintes preguntas: que tipo de coñecementos son os que fan falla para conseguilo? e en que tipo de sociedade?, a non ser que soamente exista unha, o que suporía, xa, non recoñecer a propia diversidade social.

Con isto último estanos informando de algo chave ao noso modo de ver, no que se refire ás propias medidas de atención á diversidade e na comprensión do que sucede en toda institución escolar. A arbitrariedade cultural que nela se expón, a pesares de que non di de que tipo de arbitrariedade se trata, fai referencia a que hai unha, tal e como

expoñen diversos autores sobre a función reprodutora da institución escolar (Baudelot y Estabiet, 1975; Bourdieu y Passeron, 1977, 1987; Bowles y Gintis, 1985). Esta liña teórica non se contempla aquí coma un dos aspectos que poderían estar xerando os rendementos académicos tan dispares e a diversidade á que se alude; tampouco se fai referencia a cales son as funcións reais da escola, non as que deberían ser; e menos aínda a que tipo de elementos empíricos se deben ter en conta para considerar a diversidade en si mesma.

O silencio é un dos aspectos básicos deste documento e, polo tanto, ignórase que se seleccionen uns contidos curriculares e non aparezan outros, xa que todo currículo sempre responde a unha maneira de ver a educación por parte dunha clase social, unha maioría sociocultural, unha maioría en termos de poder, é dicir, responde a unha tradición selectiva levada a cabo por alguén, “un produto sociohistórico” (Apple, 1986; Kemmis, 1988; Torres, 1987, 1991), “de algunha visión de grupo respecto ao coñecemento que se considera lexítimo” (Apple, 1996a). Polo tanto, dita arbitrariedade pode estar excluindo a certo alumnado en beneficio doutros, tal e como ten posto de relevo a investigación etnográfica en educación sobre distintos grupos sociais, facendo fincapé na propia función reprodutora da institución escolar, nos mecanismos de resistencia que nela se xeran, nos procesos de continuidades e discontinuidades e nas forzas comunitarias.

Partindo do exposto, podemos achegarnos a outro tipo de aspectos que non se acaban de desenvolver e que aparecen coma puntos frouxos no documento, sobre

todo aqueles que teñen que ver co recoñecemento da diversidade, como son as medidas individuais de adaptación do currículo:

“As necesidades educativas, con carácter permanente ou transitorio, poder ser debidas a diversas razóns de índole educativa, social ou cultural, a calquera discapacidade ou a cualidades excepcionais” (Ibíd: 15).

Esta afirmación lévanos a criticar con maior énfase o concepto de diversidade oculto no documento. Se as necesidades educativas pódense deber a razón de índole social ou cultural, atopámonos coa primeira manifestación explícita de que a diversidade social ou cultural non se ten en conta, o que levaría á gran contradición en todo o documento, afectando, inclusive, a algún dos supostos básicos como é “a contextualización do currículo establecida no proxecto curricular para tódolos alumnos e alumnas dun centro” (Ibíd: 8). Se non temos en conta a diversidade sociocultural, como contextualizamos o currículo?; a non ser que se entenda a contextualización en función dos ritmos de aprendizaxe que poida presentar o alumnado, aspecto que tampo se di.

Polo tanto, se recoñecemos que as necesidades educativas poden deberse a problemas de tipo cultural, tal e como expón o documento, xa se está poñendo de manifesto que na institución educativa existe unha arbitrariedade cultural que non necesita de medidas. Nesta mesma liña o documento contradise coa propia lei educativa da que deriva, xa que a LOXSE fai referencia a tres niveis de concreción, o que nos permite adaptar e construír parte do currículo en función do contexto sociocultural. A fundamentación atópase, entre outros, na psicoloxía vygoskyana (1988),

ao expoñer que o alumnado aprende de maneira máis satisfactoria se se relacionan os contidos co seu contexto máis inmediato, aspecto que obvia o presente documento na práctica cotiá do proceso de ensinanza-aprendizaxe, ao referirse a el como medidas curriculares de atención á diversidade e non coma aspectos que xa se estarían utilizando no quefacer diario. Estámonos referindo ao que se propón como reforzo educativo, no que a opción metodolóxica é a “secuencia e organización de contidos, secuencia e tipo de actividades, forma e instrumentos de avaliación, agrupamentos na aula, etc” (Ibíd: 15). Estas especificacións supoñen o que ocorre con total normalidade nas aulas e o que subliña a LOXSE para garantir unha ensinanza comprensiva e non selectiva; en cambio, neste documento é a base dunha das súas medidas, e vai máis alá ao dicir:

“Ter recibido esta medida de atención á diversidade que non afecta significativamente ó currículo é requisito indispensable para poder acceder a un Programa de Diversificación Curricular” (Ibíd: 15).

Teñamos en conta que os programas de diversificación curricular están pensados para aquel alumnado que non pode seguir con éxito os obxectivos marcados para a etapa educativa, polo que se constrúe un currículo para que se poidan acadar os obxectivos mínimos fixados. De todas maneiras, déixase sen especificar cando é necesario diversificar o currículo, cales son os supostos nos que un alumno ou grupo de alumnos deberían apartárselles do aula ordinaria. Ademais, non se ten en conta o que supón a nivel social o saír do aula ordinaria,

sobre todo a nivel do estigma que se constrúe arredor deste alumnado, como puiden comprobar na investigación realizada nun entorno rurano ao que accedía alumnado procedente do medio rural. A maioría do alumnado que acudía aos programas de diversificación curricular era alumnado procedente de grupos domésticos agrogandeiros ou das clases traballadoras do espazo vilego. Neste senso, é necesario dicir como moitos alumnos e alumnas propostos para os programas de diversificación curricular rexeitaban acudir a eles pola nova posición estigmatizadora que suporía formar parte destes grupos.

Conclusión

Para pechar o análise sobre as medidas de atención á diversidade construídas pola comunidade autónoma galega, vaise a desenvolver unha única conclusión, que se baseará na seguinte tese: o documento nega a propia diversidade para a que propón as medidas, así como pecha e simplifica a súa conceptualización. Esta tese parte da hipótese exposta máis arriba e á que se foi enchendo de contido. Polo tanto, nesta conclusión exporemos aspectos que van a facer maior énfase na hipótese que se defende.

Atopámonos diante dun documento que nega a diversidade que existe nun aula e en todo centro educativo, así como a propia diversidade cultural que constitúe toda sociedade. Por que esta afirmación?, porque soamente se fai referencia á diversidade mediante a proposta de medidas para aquel alumnado que non pode conseguir os obxectivos académicos, e a base para elo é a cualificación académica. Unha

simplificación no seu contido, xa que non se recoñecen, por unha banda, como se transmiten os saberes ao alumnado no seu marco social, moitos deles entrando en conflito coa transmisión sesgada e arbitraria que se fai dende as institucións escolares, como poñen de manifesto, por exemplo, Iturra (1990a, 1990b), Vieira (1998), Tharp (1989), Delpit (1995); por outra banda, non se teñen en conta as “forzas comunitarias” (Ogbu, 1993) que poden estar alentando elementos de conflito entre a escola e os grupos sociais de procedencia, tal e como expoñen Ogbu (1978), Pàmies (2002), Suarez-Orozco (1998) e Matute-Bianchi (1991) noutros contextos, pero que poderían ser de gran axuda para entender as diferentes e diferenciadas realidades educativas galegas.

A negación da diversidade cultural no marco do documento lévanos a afirmar que o concepto de diversidade que se utiliza ten asociada unha representación negativa e estigmatizadora, xa que en ningún momento aparece citada a diversidade que constitúe o grupo-aula como enriquecedora dende o punto de vista social e cultural. A pesar de que se fai explícito que a construción do aprendizaxe débese a características de tipo social como o xénero, contorno familiar..., estas características aparecen como negativas para o propio alumnado que se atopa na institución educativa. É dicir, trasládalo a unha mala construción dos seus aprendizaxe e a dar por suposto que teñen unha carencia ou necesidade, o que leva asociado que teña que cambialos. Neste senso, ao reducir a diversidade ás cualificacións académicas do alumnado como individuo estase a negar en si mesmo o propio concepto de diversidade nas súas múltiples dimensións.

Polo tanto, as medidas que se propoñen para atender a diversidade non foron tratadas de maneira específica no análise, nin se tratou de expoñer aquí se están ou non mal construídas, xa que non tería ningún tipo de senso centrarnos especificamente nelas sen antes avaliar cáles son os seus fundamentos. A nosa mirada proxectouse sobre as fallas das que adoece o documento, principalmente a carencia dunha base teórica sobre unha serie de puntos que, pensamos, se deberían ter en conta e que se exporán a continuación, xa que en función deles as medidas propostas poderanse desenvolver dunha ou doutra maneira:

O significado que ten a educación en occidente. Non podemos esquecer, por común que nos pareza, que a institución escolar é a institución especializada no mantemento do orde social e da reprodución social en Occidente. A educación como instrumento para a mellora social e a comprensividade achégannos a un modelo educativo flexible, que ten en conta a multiculturalidade de toda sociedade e que se fundamenta nuns postulados que permiten levar a cabo unha educación de tipo inclusiva. Sen embargo, a falla de base teórica sobre o significado da educación e das súas funcións reais, as que son e non as que deberían ser, leva a que o documento se atope baleiro de contido na fundamentación das medidas que constrúe e, repetíndome, sen entrar se ditas medidas poden estar ben construídas, senón que falla o soporte que lles de sentido, para que non se deixen á simple vontade persoal do profesorado encargado de desenvolvelas e aos paus de cego que, como tantas outra veces, en temas educativos se teñen dado no noso contexto.

Non se ten en conta ningún tipo de base empírica na construción das medidas. Se ben é verdade que no Estado Español, e principalmente en Galiza, carécese de investigación etnográfica en educación sobre os tipos de entorno, culturas docentes, grupos de iguais, grupos minoritarios e minorizados... para poder contextualizar o seu prantexamento, non se acude ás poucas que existen e que, en boa medida, poderían axudar a construír –e tamén integrar á ciencia social nas institucións educativas– unhas medidas centradas na investigación teórico-empírica, punto de partida necesario para non pretender actuar como o que non somos os humanos –táboas rasas–, e que, ao mesmo tempo, nos permitan ter unha serie de postulados sobre os que basear a nosa acción, sempre –todo hai que dicilo– tendo en conta cada contexto específico.

O concepto de cultura que se atopa detrás destas medidas de atención á diversidade. Dito concepto non se relaciona ca diversidade cultural como base constitutiva da sociedade para a cal se deseñou, con formas de vida diferentes que constrúen os distintos grupos, senón que se fai todo o contrario: estase a xerarquizar a diversidade cultural en grupos con características culturais diferentes. Con relación a isto último e, por outra banda, é necesario volver a recordar, como se expuxo máis arriba, que nas institucións educativas existe unha arbitrariedade –máis que documentada nas ciencias sociais, principalmente na Antropoloxía e Socioloxía da Educación– que estas medidas non teñen en conta ou, ao menos, non a fan explícita, a non ser que se de por suposto que ten que ser así, é dicir, que se naturalice a organización escolar segundo

a selección dun determinado grupo. A falla dun concepto de cultura no documento en cuestión, leva a que se xere un concepto de diversidade que, finalmente, nega a súa propia conceptualización ao centrarse unicamente no individuo.

Tres aspectos que, pensamos, é necesario reflexionar sobre eles porque poderían servir, entre outros moitos que se derivarían, como base para fundamentar de maneira teórica e empírica as medidas que se ofrecen para atender a diversidade. De todas maneiras, para finalizar, non podemos deixar de dicir que nos atopamos cun documento que é contradictorio dende o seu propio título e, ao non deixar aclarado dentro do seu corpo textual que se entende por diversidade, leva a unha gran cantidade de equívocos. É dicir, se partimos da diversidade como normalidade, como podemos pretender atendela?, a non ser que sexa un paso previo derivado da anterior lei e como mecanismo de discriminación positiva e de reciclaxe do profesorado; aspecto que, no hipotético de ser así, non se di no documento. Polo tanto, máis que axudar ao profesorado, trasládalo a unha maior confusión, xa que son moitas as medidas que se contemplan, pero non se establece nin como realízalas, que aspectos ter en conta, cales son os aspectos teóricos sobre o que entendemos por diversidade e como podemos dar o paso da teoría á práctica. É dicir, non se menciona o fin práctico que o profesorado demanda, o que leva a unha frustración, en moitas ocasións e en determinados contextos, entre o propio profesorado (Prado, 2006).

En definitiva e como remate, unhas medidas que teñen como punto de partida un paradigma psicosocial que, contradicto-

riamente, non desenvolven e abandonan ao contemplar a diversidade como a demanda de actuacións extraordinarias e, finalmente, como algo anómalo, non “normal”.

Bibliografía

- APPLE, Michael W, (1986 [1979]) *Ideología y currículo*. Madrid, Akal.
- (1996a [1993]) *El conocimiento oficial. La educación democrática en una era conservadora*. Barcelona, Paidós.
- (1996b [1996]) *Política cultural y educación*. Barcelona, Paidós.
- BAUDELLOT, Ch & ESTABLET, R, (1975, [1971]) *La escuela capitalista en Francia*. Madrid, Siglo XXI.
- BERNSTEIN, Basil, (1990) *Poder, educación y conciencia. Sociología de la transmisión cultural*. Barcelona, El Roure.
- BOURDIEU, Pierre & PASSERON, Jean C, (1977 [1970]) *La reproducción. Elementos para una teoría de la enseñanza*. Barcelona, Laia.
- (1987 [1967]) *Los estudiantes y la cultura*. Barcelona, Labor.
- BOWLES, S & GINTIS, H, (1985, [1976]) *La instrucción escolar en la América capitalista*. Madrid, Siglo XXI.
- DELPIT, Lisa, (1995) *Other people's children: Cultural Conflict in the Classroom*. New York, The New Press .
- EVERHART, Robert B, (1993) “Leer, escribir y resistir”. En: Velasco, H., García Castaño, F.J. & Díaz de Rada, A, *Lecturas de antropología para educadores*. Madrid, Trotta, 355-388.
- FRANZÉ, Adela, (2002) *Lo que Sabía no Valía. Escuela, Diversidad e Inmigración*. Madrid, Consejo Económico y Social.
- ITURRA, Raúl, (1990a) *Fugirás à escola para trabalhar a terra: ensaios de antropologia social sobre o insucesso escolar*. Lisboa, Escher.
- (1990b) *A construção social do insucesso escolar*. Lisboa, Escher.
- KEMMIS, Stephen, (1988 [1986]) *El currículum: más allá de la teoría de la reproducción*. Madrid, Morata.
- MATUTE-BIANCHI, Maria E, (1991) “Situational Ethnicity and patterns of School performance among Immigrant and Nonimmigrant Mexican-Descent Students”. En: Gibson M y Ogbu J (comp.). *Minority status and schooling. A comparative Study of Immigrant and Involuntary Minorities*. New York & London, Garland Publishing.
- OGBU, John, (1978) *Minority Education and Caste*. New York, Academic Press.
- (1993, [1981]) “Etnografía escolar. Una aproximación a nivel múltiple.” En: Velasco, H, García Castaño, F.J. & Díaz de Rada, A., eds, *Lecturas de antropología para educadores*. Madrid, Trotta, 145-174.
- PÀMIES, Jordi, (2002) *Dinámicas escolares y comunitarias de los jóvenes de la Jbala en un instituto de la periferia de Barcelona. Historia de un proceso*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona Departament d'Antropologia Sociali Cultural. Tesis de master, no publicada.
- SUAREZ-OROZCO, Marcelo, (1988) “Becoming Somebody”: Central American Immigrants in U.S. Inner-City Schools”. *Anthropology & Education Quarterly*, Vol. 18, nº 4, 287-299.
- TORRES, Jurjo, (1987) “El currículum oculto y el mito de la objetividad: reproducción y resistencias” en Álvarez, A. (comp.), *Psicología y Educación. Realizaciones y tendencias actuales en la investigación y en la práctica*. Madrid, Visor/MEC.

(1991) *El currículum oculto*. Madrid, Morata.

THARP, Roland G, (1989) “Culturally Compatible Education: A Formula for Designing Effective Classrooms”. En: Trueba, Henry T., Spindler, George & Spindler, Louise, *What do Anthropologists Have to Say About Dropouts?*. Bristol, The Falmer Press.

REED-DANAHAY, Deborah, (1996) *Education and Identity in Rural France*. Cambridge, Cambridge University Press.

VIEIRA, Ricardo, (1998) *Entre a escola e o lar*. Lisboa, Fim de século.

Vygotsky, L. S, (1988) *El desarrollo de los procesos psicológicos superiores*. Grijalbo, Barcelona.

XUGA, (1999) *Atención á diversidade. Medidas organizativas*. Consellería de Educación e Ordenación Universitaria-Dirección Xeral de Ordenación Educativa e Formación Profesional.

Proxecto de traballo sobre a cultura castrexa en Educación Infantil. “Os castrexos as castrexas e as súas cousas”

Mª LUISA ÁLVAREZ GAREA

E.E.I. de Godos

Esta experiencia educativa que vos presento, responde a un método de organización da actividade docente denominada “Proxecto de Traballo”.

Comezarei por mostrarvos o desenvolvemento da experiencia e a realización das actividades, o froito do traballo de todo o grupo protagonista desta historia, a través do espazo e o tempo. No último apartado inclúo a xustificación teórica como opción de proposta metodolóxica. A miña intención ao estar dividida en dous bloques é que sexades vós os que decidades a orde de lectura.

Esta aventura castrexa sitúase en “Castro Godos”, un poboado situado no Concello de Caldas de Reis. Despois de 2.000 anos, máis ou menos, xusto en riba desa aldea construíronse casas, unha estrada que leva ás obras que se están a facer do tren de alta velocidade, e un edificio con dous andares que acolle a sede dun Centro sociocultural veciñal, e unha Escola de Educación Infantil cunha soa unidade onde convivimos once nenos e nenas de 3, 4 e 5 anos e eu, a súa mestra.

Desenvolvemento do proxecto

Todo o proceso de traballo desenvolveuse durante o primeiro e segundo trimestre do curso 2005-06.

A organización do proxecto responde a un esquema dividido en fases de execución que axudan a organizar a súa presentación, se ben na realidade poden solaparse ou trocar a orde, segundo as necesidades.

1. Proposta de presentación e elección do tema

Xerado pola posibilidade de participar nunha visita didáctica programada polo Departamento de Arqueoloxía da Paisaxe da USC ás escavacións de Castrolandín no Concello de Cuntis (límitrofe co de Caldas), a idea xurde nunha reunión de planificación de posibles actividades conxuntas das mestras das cinco escolas de Educación Infantil (Unitarias) do Concello de Caldas, aló polo mes de setembro. Unha compañeira sabe dos traballos de escavación e recuperación que se están a dar alí e decidimos visitar o castro unha tarde para ver a posibilidade de levar posteriormente aos nosos alumnos e alumnas.

Estamos de sorte! Para a nosa satisfacción, non só nos permiten facelo senón que contan cun programa organizado de visitas guiadas para escolares nese primeiro trimestre do curso. Concertamos por teléfono a visita para o 3 de outubro pola tarde. Somos o primeiro grupo que

vai realizar a visita, e adiántannos que é a primeira vez que van recibir nenos e nenas desas idades, pero encántalles a idea de que estes pequenos e pequenas participen e poidan estar interesados. Acceden tamén á miña petición de participación dalgúns familiares, por tres motivos fundamentais. Por unha banda pola importancia de implicalos nas actividades docentes. Por outra, e tendo en conta que é a primeira saída do curso e que hai alumnado novo, axudan a reforzar a seguridade afectiva e física dos rapaces e rapazas. Ademais precisamos que os despracen en coches particulares, pois debido ao pouco tempo do que dispomos non temos a posibilidade de solicitar transporte ao Concello, que sempre responde positivamente ás nosas peticións, pero xa sabedes que os temas burocráticos deben pasar uns trámites, e non tiñamos tempo.

Unha vez confirmada á nosa participación, ocórreseme que é un tema do máis atraínte para desenvolver un proxecto, e...

Comezamos a viaxe!

2. Motivación e recollida de ideas previas

Neste caso opto por unir estas dúas fases, posto que intúo que apenas teñen información previa sobre o tema e é prioritario situalos e crearlles un ambiente favorable que esperte a súa curiosidade e interese.

Unha vez que lles anuncio a visita a Castrolandín, e comparto con eles e elas os datos que teño ata o momento, como o día, o lugar, a hora, as outras escolas participantes, o acompañamento dos pais e nais, o medio de transporte..., a pregunta que corresponde facer ao grupo é:

Sabedes que é o que imos visitar? Sabedes o que é un castro?

Empezan a elaborar as primeiras hipóteses coas seguintes respostas:

— “É un señor”.

— “Un animal”.

— “Cando se fan buratos”. (Referirase a escavacións?)

— “Unha cousa para comer e beber os animais”.

— “Uns paus de ferro, así en rectángulo no que se mete unha tarxeta e podes ir subido nel”. (Un carriño de supermercado)

A continuación amósolles unha ilustración dunha panorámica do Castro de Santa Trega.

Un dos nenos comenta:

— “Ah si!, son ruínas. Eu fun o outro día cos meus pais a ver unhas que estaban ao lado dunha praia”.

Pregúntolle se pode tratarse do Castro de Baroña.

— “Si, si, ese”.

Contesta afirmativamente, pero doume conta que non lembra o nome. Posteriormente confirmo coa súa nai que o visitaron no verán. Pídolle que explique aos compañeiros e compañeiras que viu alí.

— “Era nun monte ao lado da praia, pero que tiñas que subir unha costa e había casas, bueno os redondos das casas con muros, as casa xa non existían”.

Os demais escoitan con expectación e empezan a intervir.

— “Claro, porque destrozaron as casas porque se puxeron en guerra”.

— “E despois estaban destrozadas e xa non quixeron vivir máis alí e marcharon para outro sitio, ao mellor a Madrid”.

O primeiro neno corríxeos:

— “Non, o que pasa e que xa pasaron moitos, moitísimos anos, e fóronse destruíndo”.

Someramente explícolles que é o que imos atopar alí e que van ver arqueólogos traballando na reconstrución e buscando obxectos das xentes que alí habitaron, e fago moito fincapé en que deben ser moi respectuosos con todo o contorno e cos profesionais que alí están. Anúnciolles que nos vai acompañar un guía que sabe moitísimo dos castros, e que ademais van poder participar nun obradoiro e facer cousas como os castrexos.

O que se pretende coa recollida de ideas previas é que se expresen en relación ao obxecto de estudo. É o punto de partida que nos vai servir para contrastar e poñer en relación os saberes iniciais coas novas aprendizaxes que van ir adquirindo.

Ademais reforza a estima de cada nena e neno ao ver que o que din é importante e que a mestra o recolle por escrito.

Non se trata de corrixir os seus erros, senón de facelos conscientes das lagoas de información, diferenzas e falta de datos. Serve como motivación para que vaian adquirindo maior competencia no tema. Aínda que como adultos, algunha das súas respostas nos parezan disparatadas, son froito da súa bagaxe cultural, e poñen a traballar as súas estruturas cognitivas.

A visita

Chegamos en coches particulares a Castrolandín acompañados de varias nais e unha avoa. Alí coincidimos cos nosos compañeiros e compañeiras das outras unitarias. Propoñénnos dividirnos en dous grupos e simultanear as actividades de visita

guiada ao castro e obradoiros. A nós tócanos empezar polos obradoiros. Cuns grandes paneis, como soporte visual, o monitor vainos explicando e dándonos moitísima información sobre a cultura castrexa e os seus habitantes. Algunha desas imaxes volvémoslas ver de novo no ordenador da escola, pois fixéronse fotos dixitais. Despois amósanos unha reprodución dun tear da época, cos comentarios oportunos e demostración incluída. Aquí as que máis se animaron a tocar e probar foron as nais. Onde disfrutaron enormemente foi moendo grans de centeo e trigo en dous muíños, un de roda e outro de man ou de rolo. Estaban emocionadísimos vendo como con tan só cun pouquiño de forza e destreza se pode facer fariña. Por último, nunha actividade con arxila, crearon as súas propias vasillas e reproduciron motivos decorativos cos que os castrexos adoitaban adornar moitos dos seus obxectos. En definitiva, coa información que acababan de escoitar e a súa propia experiencia empezaban a comprender que é posible vivir cun xeito de vida e uns medios substancialmente distintos aos que eles están afeitos.

A continuación iniciamos a visita ao poboado, con subida incluída por unha das paredes do castro, para facelos conscientes da ubicación física e que entenderan o porqué do asentamento nese tipo de emplacements elevados, que amais do manido argumento de fortificación e defensa contra o inimigo, parecían ser lugares ideais para o cultivo, polo tipo de terra e a ausencia de bosque. Coa nosa imaxinación percorremos a muralla, vimos a entrada e a distribución das vivendas coas súas dependencias, e a ubicación dos enseres e espazos

máis habituais. E vimos a un grupo de arqueólogos e arqueólogas traballando, coa inmensa sorte de coincidir cun achado dun anaco de cerámica, parece que de bastante importancia.

Desde aquí quero agradecer e felicitar o labor do profesional que nos acompañou, que soubo adaptar os contidos e as propostas ao noso alumnado. Proba do seu bo facer, foi a actitude de atención, participación e interese que amosaron os nenos e as nenas. O obxectivo de espertar a súa curiosidade e provocar a motivación necesaria para emprender o proxecto estaba acadado. Con esta predisposición, era doado comezar con ilusión o traballo que despois resultou.

3. Definición do proxecto

Que máis queremos saber ou facer sobre os castros, a súa xente, e a súa cultura?

A importancia desta fase radica na asunción conxunta do proceso de planificación, que facilita a construción da personalidade e o proceso de maduración do pensamento. Despois da expectación creada tras a visita e con toda a nova información, empezan a facer hipóteses, a debater entre eles, a argumentar, a aportar datos e a facer preguntas, para ampliar e enriquecer o seu saber. Decidimos anotar nun papel continuo grande, que permanecerá nunha parede da aula todo o tempo que dure o proxecto, estas dúas preguntas, coas seguintes respostas:

¿Que queremos saber?

— “Se hai moitos castros”.

— “Como se chaman eses outros castros”.

— “Que comían os castrexos”.

— “Se os nenos e as nenas tiñan escolas e xoguets”.

— “Que ferramentas utilizaban”.

¿Que queremos facer?

— “Facer castros”.

— “Debuxos de castrexos e castrexas”.

— “Ler libros e contos dos castros”.

— “Ver películas”.

— “Tamén podíamos facer as ferramentas”.

— “E máis vasos como os que fixemos co monitor”.

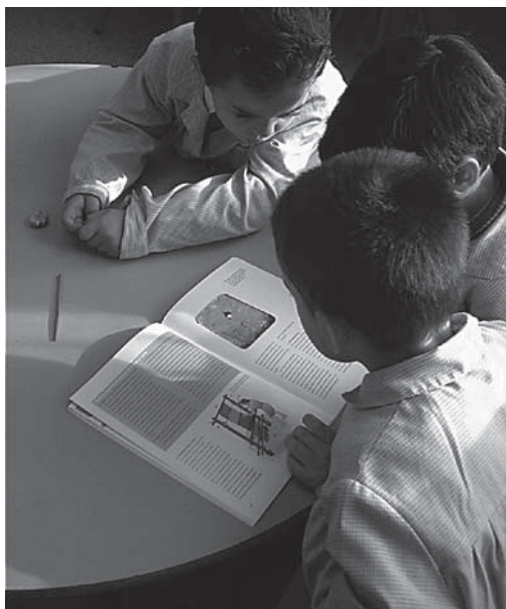
Xa temos ideas abondas para empezar, agora cómpre organizalas e darlle forma, traducíndoas en actividades que os axuden a dar resposta ás súas inquiredanzas e peticións, polo que a miña intervención vaise facer máis notable que noutros momentos do proceso.

4. Fontes de documentación e previsión de recursos

Na asemblea (lugar de reunión do grupo) preguntámonos que información precisamos, quen pode aportala, e onde buscala. Comprometémonos a intentar traer o que teñamos sobre o tema, eles preguntarán nas súas casas e eu buscarei libros e outros materiais.

Teñen claro que poden atopar información nesas “libros gordos” (enciclopedias) e un neno apunta que podemos mirar en internet, pois están afeitos a que o utilicemos como recurso de información. Tamén apuntan que podemos ver vídeos ou DVD sobre castrexos. Decidimos habilitar un recanto na zona da biblioteca, cos libros e outros materiais que consigamos.

A meirande parte das aportacións fíxenas eu, pois este é un tema do que apenas tiñan bibliografía nin datos. Isto foi o que conseguimos:

- Os bolechas queren saber...como é un castro. Ed. A Nosa Terra.
- Historia de Galicia,I. Biblioteca 114. El Correo Gallego.
- Historia de Galicia. Ed. A Nosa Terra.
- Galicia eterna. Volume I. Ed. Nauta.
- El trabajo en la Antigüedad: útiles y herramientas. Guías didácticas, 6. M.E.C.
- Un día no Castro de Viladonga. Asoc. Amigos do museo do Castro de Viladonga.
- Información baixada da rede como un par de artigos con información xeral, fotografías de distintos castros galegos, un mapa de Galicia cos asentamentos máis importantes...
- Copias escaneadas de castros, motivos decorativos, alfaías, e esculturas.
- CD coas fotografías dixitais realizadas durante a visita.
- Dous torques e dúas pulseiras coma as da época.

5. Aspectos organizativos e realización de actividades

Despois da planificación, das ideas xurdidas na fase de definición e con todos os recursos obtidos empezamos a decidir actividades concretas e a realízalas. Neste intre é cando eu deseño a programación didáctica con obxectivos, contidos, actividades, espazos de actuación e tempos, que nos permitirá organizar a secuencia e non caer na improvisación.

As actividades aparecen na orde cronolóxica de inicio e relacionadas en canto ao deseño. Algunhas plantéxanse como situacións didácticas estables, como a de consulta da información, e algunhas esténdense máis que outras, polo que van coincidir no tempo.

– Actividades de consulta da información

• Lectura de libros.

Funlles lendo fragmentos seleccionados das obras temáticas de consulta, e libros que pola súa extensión, permitían a lectura de todo o texto. Ás veces foi preciso recorrer a varias sesións para acabar, e nalgúns casos repetir partes, pois así o solicitaban. Algúns deles mesmo foron motivo de conflito no momento do préstamo ás casas da biblioteca de aula. (Actividade que se realiza todos os venres).

• Visitamos internet

Durante varias xornadas alternas, acedemos a distintas páxinas, onde obtivemos información variada. Unhas tan só se consultaron e outras imprimímolos para o noso recanto. Os textos quedaron dispostos

na mesa e as fotografías e debuxos colocáronse nun panel.

• As fotografías

Xa comentei que as fotos dixitais servíronnos como recurso para recompilar datos. Decidimos deixalas no disco e velas sempre que quixeramos. Máis tarde dispuxemos tamén das reveladas en papel. Estas fóronas levando por quendas ás casa, para mostrar ás familias.

– OS CASTREXOS COÑECEN/ NON COÑECEN

Nun papel continuo elaboramos dous listados paralelos cos enunciados que aparecen arriba. Como en calquera proceso de construción dun texto enumerativo, é preciso facer correccións, modificacións e ampliacións da primeira versión, despois de todo o proceso de aportación de ideas e discusión entre eles e das miñas intervencións e da consulta nas fontes bibliográficas. Logo de riscados, cambio de columnas e demais emendas, foi preciso volver a pasalo a outro papel. Estes foron os seus listados:

Coñecen: Animais (cabalos, cans, ovelas, xabaríns, coellos), roupa do peelle dos animais, o liño para teas, cultivan millo, centeo e trigo, marisco, peixes, polbos, a palla, pedras para moer, lareira, forno, barro para vasos, cuncas, potas, o fouciño, cascos para a cabeza, espadas, martelos, coitelos, garfos, anzois para pescar, colares, torques, pulseiras.

Non coñecen: gato, vacas, bois, leóns, tigres, coches, rodas, zapatos, calcetíns, lentes, gomas, lapis, bolis, tesoiras, libros, papeis, patacas, tomates, leituga...,billas da auga, bañeiras, toallas, bombillas, enchufes.

– *DEBUXO DUNHA VIVENDA CASTREXA*

Deben facela intentando ocupar o maior espazo posible dun folio, para que queden todas dun tamaño similar. Mentres debuxan, van observando ilustracións impresas que lle serven como modelo, á vez que os vou facendo reflexionar para que as producións gañen en detalles, ou modifiquen outros. Agás un neno que elixiu a forma rectangular, os demais decantáronse pola circular. Coloreáronas e a un neno ocorrúselles que podían colocar palla de verdade no tellado, pois el tiña na casa e podía traer para todos.

– *LISTADO DE NOMES DE CASTROS.*

Na aula temos un listado de nomes de castros galegos, divididos por provincias, que conseguimos na rede e que lemos varias veces. Propóñolles que creen nomes inventados por eles pero que “soe a nome de castro” para poder situar a vivenda que acaban de facer, dentro dun poboado. Vou anotando nun taboleiro branco os nomes que van xurdindo. O primeiro día propuxeron os seguintes: Castro Pablón, C. Santarón, C. Bon, C. Capón, C. Rampón, C. Castradón.

O seguinte día que retomamos á actividade fágoos reflexionar sobre o sufixo utilizado nos nomes creados, e se os que eles coñecen rematan todos da mesma forma. (É moi normal que unha vez que sae o primeiro nome, o resto se contamine, e atendendo a un criterio que lles chama a atención, presenten similitudes). Entón empezan a saír outros: C. Rampán, C. Pandexo, C. Pipa, C. Piolas, C. Pipí, C. Capazón, C. Purún, C. Poleiros, C. Santarén. Cada un elixiu o que máis lle gustaba, que case sempre coincidía

co que eles propoñían, agás no caso dos que non o fixeron, que agora deberían decidir un do listado. Asignados os nomes, cada un escribiuno nunha etiqueta adhesiva que pegaron no seu debuxo do castro. (Igual que noutros procesos de aprendizaxe, a escrita responde a unha construción activa do seu saber, é un proceso de aproximación paulatina ás propiedades do sistema de escritura e aos usos da lingua escrita. O importante é ofrecerlles situacións onde poidan interactuar coa lingua, do máis ricas e variadas, cunha intencionalidade clara, a de comunicar.)

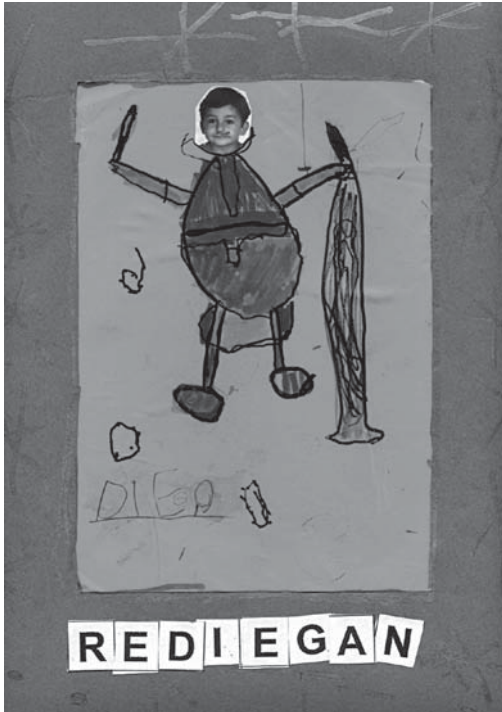
– *SOMOS CASTREXOS E CASTREXAS*

Agora necesitamos habitar as nosas casas, polo que nos imos debuxar a nós mesmos. Para que se nos recoñeza perfectamente decidimos utilizar copias de fotos

carné para as caras, e realizar o debuxo do corpo ataviados con roupas e complementos castrexos. Algo moi importante é buscar un nome que nos sirva como sinal de identidade, para nos poder presentar se decidimos ir de visita a outros castros. Entre todos fomos inventando os nomes que resultaron, coa aprobación do interesado ou interesada. Non foi un proceso doado, pero unha vez que saíron os primeiros, o resto viñeron case sen esforzo, e iso si, divertímonos moitísimo. Xa nos podemos presentar, e tal e como aconsella o código cívico castrexo, faise da seguinte maneira:

Cesarbrinco de Castro Pablón, Marcu-risis de Castro Pipa, Rediegan de Castrodón, Briansaltaricus de Castro Camparicus, Rebieca de Castro Piolas, Joelreyes de Castro Poleiros, Albertitum de Castro Pipí, Manularam de Castro Saltarón, Adrianum de Castro Pun, Anachica de Castro Pandexo, Irenela de Castro Capazón e Marisiaca de Castro Rampán.

Agrupados por parellas, para axudarse e provocar unha situación de interacción, coas letras móbiles do seu nome desordenadas, debían compoñelo correctamente e pegalas xunto co debuxo, nunha cartolina que despois decoraron coma se fose un marco. Esta actividade deixou tanta pegada neles que é normal que se chamen con estes alcumes.

– O CASTRO DE GODOS

Precisamos asentarnos nun lugar para podermos convivir todos xuntos. Xurdiron varias ideas de construción de castros, coma as de facelo en barro ou con caixas, pero ao final decidimos optimizar recursos e utilizar as vivendas que xa tiñamos e cos nosos debuxos recortados, facer as figuras castrexas. Deseguida un dos cativos preguntou se eu lle podía facer copias e así non terían que recortar os orixinais. Escaneeillos, e as figuras pegámolas en cartón para darlle máis consistencia. Agora precisabamos facer un decorado para poder instalarnos. Collemos unha caixa grande, (140x90) que tiñamos duns carteis que nos mandaran, abrímolos e pintámolos de cor marrón, pois así xa nos facía de chan. Fortificámolo cunha muralla todo arredor e dispuxemos as casas pegadas dentro. Aos nosos recortes, puxémoslle goma adhesiva pola parte de atrás para poder mover, ou deixar fixos. Podedes imaxinar o ben que o pasamos tanto elaborándoo, como posteriormente xogando, sobre todo eles! É un dos materiais de xogo máis utilizados este curso. Sacade as vosas propias conclusións.

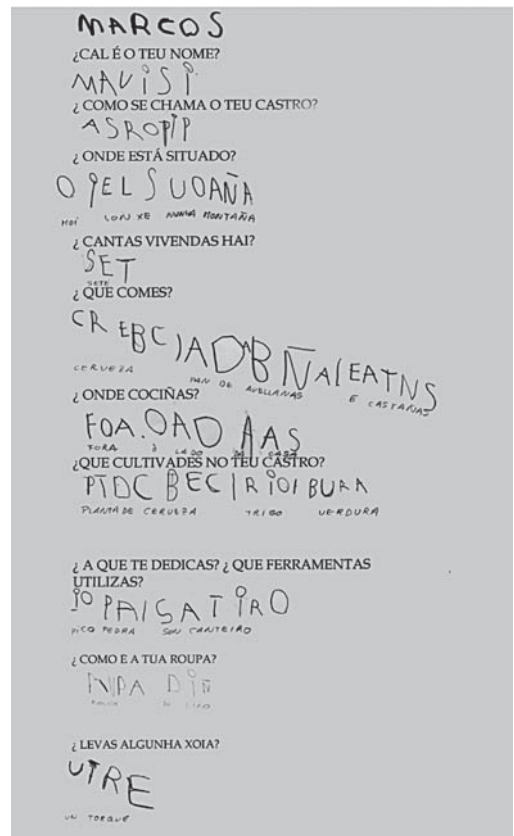
– SOMOS ALFAREIROS E ALFAREIRAS

Realizamos varios obxectos con barro e arxila branca. Volveron facer vasillas coa técnica que aprenderan o día da visita. A unha base circular, vanlle engadindo “churros” uns enriba dos outros, ata quedar coa altura que se elixa. Outra actividade de modelado foi a de reprodución de símbolos e cenefas decorativas, observando modelos impresos do noso recanto de recursos. Cada un elixía un obxecto de uso común, e así crearon: dous cascós, coitelos, espadas, trisqueis, torques e pulseiras, pías para animais e un muíño de man.

– AS ENTREVISTAS

O elemento xerador é un correo electrónico ficticio, utilizado como pretexto para

que contesten a un cuestionario, plantexado a modo de entrevista individual. Preténdese que asuman o rol do personaxe castrexo que xa teñen creado, á vez que se enfrontan ao traballo de produción dun texto.

Esta é a carta que se nos envía desde unha empresa chamada Castrenquisa:

Castro de Braño, 15 de novembro de 2006.

Estimados castrexos e castrexas:

Poñémonos en contacto con vós, pois estamos interesados en recadar información relativa a usos e costumes de castros galegos. Logo de saber do voso asentamento, gustaríanos contar coa vosa colaboración. Pregamos sexades tan amables de contestar individualmente a unha breve enquisa que a continuación vos remitimos. Unha vez rematadas podédelas reenviar ao seguinte enderezo postal.

Castrenquisa, Consulting.

Rúa do Torque, nº 10. Castro de Braño.

Un saúdo moi afectuoso e grazas anticipadas pola vosa axuda e interese.

Ladroluico de Braño

Presidente da compañía.

Lemos varias veces a carta e fixemos unha análise do seu significado. Despois decidimos dar resposta á petición que se nos facía e iniciamos o proceso de produción que se desenvolveu en varias xornadas, pois implicaba que cada un fose contestando oralmente a entrevista mentres eu recollía por escrito as súas respostas. Noutra sesión posterior, líalles esa primeira versión por se querían rectificar ou ampliar algo.

Coa versión definitiva, era eu a que lles ía ditando o texto e eles escribían as respostas. (Este recurso permite que todos o poidan facer, anque non sexa en escritura convencional, para diferenciar o proceso de produción dun texto do sistema de escritura).

Aínda que non é o obxectivo desta proposta, polo seu deseño resulta moi interesante para avaliar o proceso ata o momento. Como xa comentei, non se trata de corrixir ou de poñer unha puntuación, senón de analizar a evolución desde o comezo, que sen dúbida é extraordinaria en todos os casos.

Outro dos obxectivos é abordar dous textos informativos con estruturas distintas, como son a entrevista e a carta. A información previa que teñen dos dous non é igual. A carta resúltalles moito máis familiar, pois é un texto no que xa traballamos algunhas das súas propiedades noutras secuencias didácticas. Porén un aspecto menos traballado é o do enderezo postal, por iso decidín incluílo. A entrevista tamén se plantexou o ano anterior dentro do dun proxecto, pero foi unha actividade puntual que non volvemos repetir. Aínda así sorprendeume ver como se enfrontaban ao texto, (sobre todo os de catro e cinco anos), en cuestións relativas ao sistema de escritura, como a direccionalidade e signos de puntuación.

– ESCRITORES NA REDE

Non estaba na idea inicial traballar a creación dun conto, foi unha petición que chegou de fóra. Desde o portal educativo *lanzadeira.net*, pídenme se podo elaborar un conto ilustrado cos meus alumnos e alumnas, para colgar na súa páxina. O tema estaba servido. Comunícollelo aos nenos, e

eles acceden encantados. Iso de nos publicar en internet non sucede todos os días.

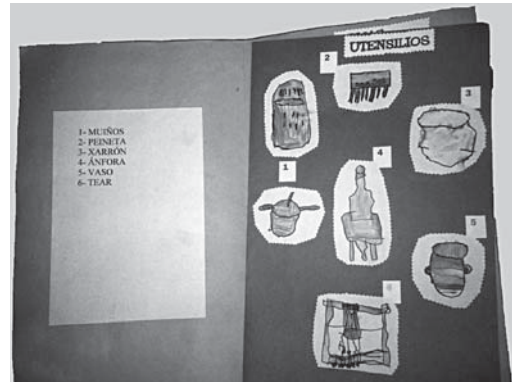
O máis efectivo para poderen participar todos, era inventar unha historia de creación colectiva. Temos tema e temos protagonistas, agora decidimos se queremos que apareza algún personaxe máis, definimos a localización, e pensamos nun fío condutor. Non creades que foi doado poñerse de acordo, normalmente é necesario tirar de eles para que xeneren ideas e neste caso sobaban alternativas. Despois da terceira análise de borradores, xa tiñamos o texto definitivo. E xurde o título: “Os castrexos e o bicho raro”. Contabamos cun máximo de cinco ou seis ilustracións marcadas pola organización desta proposta, polo que decidimos dividirnos por parellas, para realízalas. En actividade colectiva, fragmentamos o texto en seis partes e concretamos as imaxes que acompañarían a cada texto. Foron eles mesmos os que pactaron o que debuxaría ou colorearía cada membro, iso si coa miña supervisión para que non se deran abusos de poder.

“ Érase unha vez uns castrexos e unhas castrexas que vivían en “Castropipa”, nunha montaña ao lado dun río...”

Se estades interesados en continuar lendo e vendo as fermosas ilustracións que acompañan, debes entrar en <http://siteo.org/castrexos>, pois sinto comunicar que o portal educativo *Lanzadeira* xa non está activo.

– TODAS AS COUSAS DOS CASTREXOS

Como colofón decidimos elaborar un libro de imaxes clasificadas por campos

semánticos. O obxectivo é recompilar nun material os elementos e obxectos máis comúns que fomos descubrindo da cultura castrexa. Outra intencionalidade é a de traballar o proceso lector cun material altamente significativo para eles e elas e onde se aborda tamén a serie numérica. Trátase dun texto expositivo onde teñen que relacionar imaxe e palabra escrita co mesmo díxito. Segundo o proceso lector no que se atopa cada rapaz e rapaza, utilizarán distintas estratexias de lectura: buscan letras de referencia que coñecen, por que letras empezan ou acaban as palabras, se son curtas ou longas, anticipan a palabra se saben como empeza...

Para seleccionar os contidos, botamos man daqueles volumes que tiñamos con ilustracións. Decidimos que obxectos irían en cada apartado. A cada neno e nena correspondíalle facer varios debuxos. As seccións que incluímos foron: a casa, a comida, utensilios, metalurxia, armas guerreiras, alfaias. Logo escribiron no ordenador os listados de palabras.

Finalmente montamos o álbum que queda como libro de aula, despois de que todos os nenos e nenas o leven ás súas casas para ensinar ás súas familias.

6. Conclusións

- Calquera tema que provoque o interese do noso alumnado é susceptible de ser traballado a abordado con rigorosidade na aula, independentemente da idade ou nivel dos nenos e nenas.
- Este proxecto de traballo, sen dúbida, provocou o interese dos rapaces, rapazas e da súa mestra. O grado de motivación, participación e implicación, de toma de iniciativas, de acordos acadados, foi moi alto ao longo de todo o proceso.
- Produciuse unha aprendizaxe significativa. Fomentáronse actividades onde tiveran a posibilidade de reconstruír e poñer en acción os novos coñecementos.
- No plan de traballo abordáronse actividades correspondentes a distintas áreas, posibilitando e descubriendo a relación entre elas.
- Manexamos información seria e veraz. Elaboramos materiais con sentido, relacionados co obxecto de coñecemento traballado. Eses materiais pasan a formar parte dos recursos de aula e das fontes de información e consulta.
- Demos resposta ás preguntas e demandas xurdidas na fase de definición do proxecto.
- Alumnado e profesora descubrimos, coñecemos e aprendemos moitísimo da cultura castrexa, gozando enormemente.

O proxecto como proposta metodolóxica

- Método que xira ao redor dunha construción, dun tema, dunha exposición, dunha idea na que o grupo ten que atopar as

fontes de información e materiais precisos e organizar fórmulas eficaces e variadas que respecten e garantan o esforzo e os recursos de todos e do grupo.

- Trátase dun eixo metodolóxico enmarcado dentro dun enfoque globalizador, é un xeito de organizar o tratamento dos contidos de aprendizaxe mediante o tratamento da información.
- Procedemento de aprendizaxe que permite alcanzar un obxectivo a través da posta en práctica dunha serie de accións, interaccións e recursos coa finalidade de resolver unha situación ou un problema.
- As fases de desenvolvemento didáctico dun proxecto de traballo, son:
 - Motivación. Que nos interesa?
 - Ideas previas. Que sabemos de...?
 - Definición do proxecto. Que queremos saber ou facer sobre?
 - Fontes de documentación e previsión de recursos. De que información e recursos dispomos?
 - Aspectos organizativos, realización de actividades. Como nos organizamos? Que temos que facer?
 - Conclusión, síntese. Avaliamos o proceso e os resultados?
- A organización do traballo por proxectos responde a unha concepción da escola como un auténtico centro de experiencias e observación, e a unha forma de entender o proceso de ensino-aprendizaxe desde un sistema educativo aberto, baseado nuns principios metodolóxicos que fomenten a aprendizaxe construtivista.
- A aprendizaxe construtivista é unha construción persoal que ten sentido ao

darlle significado ás novas informacións sobre o contorno. Os nenos e nenas aprenden se queren aprender, deben amosar unha actitude favorable, polo que a motivación e o interese son requisitos indispensables.

- O obxecto de estudio debe partir das súas necesidades e intereses.
- Na concepción construtivista o neno e nena constrúen activamente o seu saber nun proceso continuo onde o coñecemento se produce a través dunha continua reorganización. Non é un proceso lineal. A medida que se van asimilando novas experiencias reorgánzanse novas estruturas cognoscitivas e vaise modificando a perspectiva individual.
- Trátase de se acomodar á diversidade do funcionamento humano, aos intereses dos nenos e das nenas e ás características culturais da comunidade na que estamos inmersos.
- Se o noso alumnado está interesado en comprender problemas que a realidade lle plantexa é preciso organizar situacións de aprendizaxe que requiran a síntese de coñecementos procedentes de distintas áreas e disciplinas.
- O alumnado é copartícipe en todo o proceso, non é un mero executor das propostas do docente, e por iso sabe (ten experiencias previas), constrúe, aprende e interactúa.
- Os nenos e nenas organizan o seu pensamento, tendo en conta os seus intereses e avivando a súa curiosidade.
- Fomenta o desenvolvemento de capacidades. O rapaz investiga, planifica, busca e recolle información, procesaa,

formula hipóteses, argumenta, debate, discute, crea, resolve problemas, establece relacións, compara, analiza, observa, imaxina..., é protagonista e actúa e desenvólvese atopando fórmulas de cooperación. APRENDE SIGNIFICATIVAMENTE.

Rol do docente:

- Cumprimenta un papel central, como mediador e coordinador, non coma experto nin transmisor de coñecementos.
- Selecciona e plantexa problemas que creen conflitos cognitivos no seu alumnado, que o leven a descubrir novos aspectos do obxecto de coñecemento.
- Favorece a construción do coñecemento, non só deixa facer.
- Crea situacións de aprendizaxe que respondan á particularidade do grupo, reavaliando constantemente as decisións e reorganizando o plan de traballo, a medida que se ven as necesidades
- Coñece a cada neno e nena de forma significativa a través da observación directa e constante, tanto nas actuacións individuais coma nas producidas no interior do grupo.
- Descubre os intereses do grupo coñecendo os procesos construtivos de cada neno e nena e propondo situacións de aprendizaxe significativas.
- Céntrase nas capacidades de todos eles, non esperando un produto acabado e similar para o colectivo.
- Organiza os contidos desde unha perspectiva globalizadora, creando condicións de aprendizaxe que garantan a expresión libre, a comunicación e o

- intercambio nun proceso autónomo e compartido.
- Organiza o espazo e os materiais de maneira que favorezan unha aprendizaxe activa e posibiliten as interaccións e a colaboración.
- Facilita a apertura da aula ao contorno, involucrando a outras persoas non docentes.
- Define e planifica a programación didáctica do proxecto de traballo para non caer na improvisación, organizando e xerarquizando os contidos e seleccionando e establecendo procedementos.
- Avalía todo o proceso de desenvolvemento do traballo mediante a observación e a recollida de datos e favorece situacións de autoavaliación no alumnado.

Bibliografía

- ARIAS CORREA, A. ; ARIAS CORREA, D. (1995) "O estudio das ideas previas do alumnado". *Revista galega de Educación*, nº 23.
- ARIAS CORREA, A. E RIAL FERNÁNDEZ, Mª D. (1996) *Traballar por proxectos nas aulas de infantil e primaria*. Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- ARIAS VILAS, Felipe. (2000) *Un día no Castro de Viladonga*. Lugo. Asociación de Amigos do Castro de Viladonga.
- CARREIRO, Pepe (1994) *Os habitantes dos castros*. Vigo, A Nosa Terra Infantil.
- CARREIRO, Pepe (2004) *Os bolechas queren saber...como é un castro*. Vigo, A Nosa Terra.
- DE PABLO, P.; VÉLEZ, R. (1993) "Unidades didácticas, proxectos y talleres". *Documentos para la reforma*, nº 18.
- GARCÍA BLANCO, Ángela (1999) *El trabajo en la antigüedad: útiles y herramientas*. Serie guías didácticas, tema 6. Madrid, Museo Arqueológico nacional, Departamento de Difusión.
- NATIVAL GRACIA, Marta " Trabajar por proyectos". *Revista Cuadernos de Pedagogía*, nº 267.
- NEMIROVSKY, Myriam (1999) *Sobre la enseñanza del lenguaje escrito...y temas aledaños*. México, D.F. Paidós.
- PUJOL, M.; ROCA, N. "El túnel de las sorpresas". *Revista Cuadernos de Pedagogía*, nº 167.
- ROMERO MASIÁ, Ana María (1984) " La cultura castrexa" en *Galicia eterna*, Vol. 1. Madrid. Nauta.
- VILLARES, Ramón (1997) *Historia Xeral de Galicia*. Vigo, A Nosa Terra.

Viaxe ao lado da sombra.

Apontamentos sobre a contracultura na Galiza

ANXO RABUÑAL REY

“Falemos, se quisedes,
de um pasado que
não tivéssemos tido”

F. Pessoa, *O marinheiro*

Introito

En xaneiro de 2005, por encargo da Fundación Luis Seoane de A Coruña, iniciamos a preparación dun proxecto expositivo titulado “O Lado da Sombra. Sedición gráfica e iniciativas ignoradas, raras ou desacreditadas entre 1971 e 1989”. A exposición, finalmente aberta ao público entre o 28 de xuño e o 18 de setembro, mostrou unha parte da escena cultural galega dos últimos anos do franquismo e da ‘primeira transición’, e algunhas ramificacións que acadou esta escena.

O Vietnam, o rock, a contracultura, o hippismo, o underground, o situacionismo, o punk, o cómic, o surrealismo, a nova figuración plástica, o celtismo, o pop, o conceptualismo, a antipsiquiatría, a revolução dos cravos, o folk, ou a tardeira irrupción da modernidade, foron algúns dos moi variados percursos desta nosa viaxe polo imaxinario artístico e cultural, e acompañando estas derivas puidemos observar a recepción que nesta periferia tiveron estas ideas e sucesos, e a inevitable reelaboración aquí efectuada. Estas ideas e sucesos, de expansión impa-

rábel malia o illamento e o control, foron tamén marcos ou referentes para o pensamento e a acción, e nesta mostra vemos que en Galiza debuxaron unha escena cultural creativa, vitalista, transgresora e crítica.

O proxecto *O Lado da Sombra* quixo ser unha pregunta sobre a recepción e a evolución de certas ideas, actitudes e modas internacionais nun ambiente e lugar periférico e retardatario como Galiza, pregunta proxectada de onte a hoxe para tentar asentar algunha base para a reconstrución actual dunha esfera pública cultural crítica. Para iso, rebordando a clasificación académica e doutrinaria, didáctica, xerarquizante e selectiva, presentamos as obras e documentos sen maiores comentarios de acompañamento, confiando no seu propio poder suxestivo e expresivo.

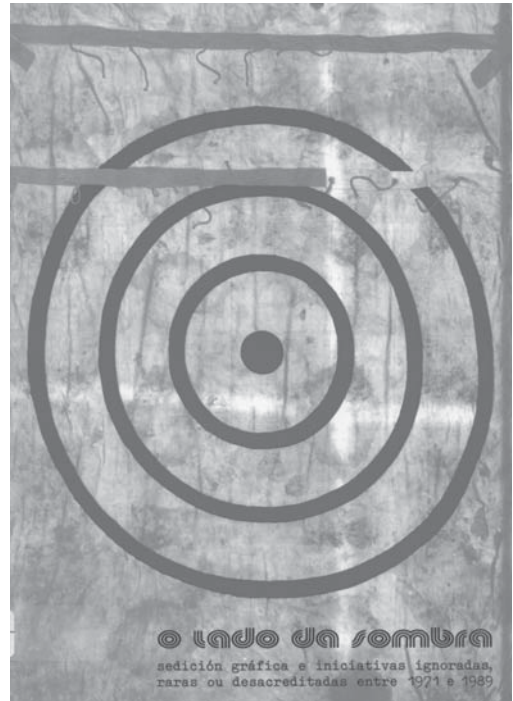
Dicimos ‘sedición gráfica’ indicando a un tempo un carácter e un xénero, e falamos de ‘iniciativas’ porque non todos os proxectos reseñados foron artísticos, aínda que todos remiten a unha entrincada urdime de cruzamentos e enxertos. As producións escolmadas están ligadas a procesos máis intensos que a pegada que deixaron, pois entenden a práctica da creación como parte dun proceso vital amplo e non como un momento especializado de creación.

Por outra banda, o período que acouta a investigación ten algo de arbitrario. Non son números dondos nin ten por lindes fitas históricas. As datas son marxes dun proceso que se inicia antes da fin da ditadura e se prolonga despois da proclamación do Estatuto. As imaxes do lado da sombra flutúan entre anos sinalados, 1971 e 1989, pero falan dun tempo propio, fóra do calendario, falan dun indefinido e alongado momento de euforia, de afirmación da identidade, de progreso, de decisións culturais propias. Son imaxes que falan dun período de grandes ilusións, de moitas expectativas, de traballo colectivo arredor de ideas e dunha forte vontade experimental.

Xa finalizada a mostra presentamos tres publicacións que compilaron no posíbel o resultado da investigación realizada. Tentamos presentar a documentación coleccionada nun modo non dogmático nin xerarquizado, aínda que si útil e aparelado. A opción para as publicacións foi dun formato reducido, 17 x 24 cm, impreso en papel común, procurando que fose lexíbel, sen deixar maiores baleiros, e insistindo no múltiple e no variado. O índice do catálogo, cos nomes e a paxinación como dardos que apuntan a unha diana, todos revoltos, espaxados, sen primeiro nin segundo, sen antes nin despois, indica iniciativas converxentes dun mesmo nivel de importancia.

A primeira publicación

A primeira publicación é un libro de 264 páxinas a cores que recolle de xeito apremado e heteroxéneo as pinturas, esculturas, debuxos e gravados expostos nas salas da Fundación, amais de variada documentación, manuscritos, fotografías, e coleccións

de capas de discos e revistas autoeditadas durante ese tempo. O libro complétase con entrevistas, conferencias, textos recuperados e outros escritos a propósito para a ocasión por un longo e variado repertorio de colaboradores.

Iníciase a publicación cun texto de Fernando Alonso Romero que relata os avatares da construción e navegación das embarcacións *Borna* e *Breogán*, dous modelos experimentais de embarcacións de coiro e vimbios construídas en Noia no 1976, semellantes ás que se utilizaran para navegar polas costas galegas dende hai 4000 anos. Esta atrevida empresa de arqueoloxía náutica experimental supuxo unha vigorosa actualización da teima céltica, que tiña na música de Emilio Cao e no Festival de Ortiigueira outros novos referentes. Alén desto,

este proxecto provocou a inédita confluencia do coñecemento académico coa experiencia artesá tradicional de cesteiros, zapateiros, curtidores, carpinteiros e pescadores.

A seguir recóllese o traballo editorial de Reimundo Patiño, o máis significativo artista galego da segunda metade do século. O contexto do seu esforzo foi a Estampa Popular española, un movemento que achou eco no grupo Fusquenlla, ideado por Reimundo, Xaquín Marín e Xesús Castro en 1972, que aínda que non pasou de proxecto fixo que a partires de aí Marín e Patiño traballaran e expuxeran xuntos. Nese mesmo ano 72, Patiño presentou na galería Redor de Madrid o cómic mural en doce cadros “O home que falaba vegliota”, para algúns a máis significativa obra da arte galega do século XX. Reimundo foi unha referencia definitiva para varios grupos de artistas emerxentes, nomeadamente, e chegados por distintos vieiros, para Antón Patiño e o grupo Rompente, para Manuel Rivas e os irmáns Pereiro, que editaban en Madrid a revista *Loia*, para Xosé Díaz e o Grupo do Castro, e para Pepe Barro. Con Xaquín Marín concretou Reimundo en 1975 o primeiro libro de cómic galego, *2 Viaxes*, editado en Madrid por Brais Pinto, que contén dúas historietas futuristas, “A saga de Torna no Tempo” e “O longo camiño de volta dende as estrelas”. A partir dese momento Reimundo impulsou dende Madrid a Editorial Tres.Catorce.Dezasete, ou TCD, que editou a bolsa de gravados do propio Reimundo “No me busques por Sevilla”, e os espléndidos libros *La sensorialidad excéntrica* de Raoul Haussman, *Elencar* de Carlos Oroza, e *Insectario* de Luis Seoane. Tamén en TCD editou dous libros

de cómic: *Los laberintos*, do italiano Guido Buzzelli, e *Ratas*, de Xaquín Marín, ambos os dous cunha introdución asinada polo editor. Reimundo Patiño asumiu simultaneamente enunciados dos máis variados estilos e movementos, sen adscripción, tomando casualmente os materiais plásticos e pescudando nas formas da cultura de masas nunha reflexión contemporánea sobre a posibilidade dun concepto ‘popular’ para a arte. Reimundo interesouse polo cómic no que o cómic ten de arte multiplicada, masiva, que lle permitiu pescudar ao mesmo tempo na seriación, na cultura de masas, no futurismo, no expresionismo, na figuración céltiga, na política, na liberación psíquica e no pop.

A autoedición, iniciada polo Grupo do Castro coa revista *A Cova das Choias* e por Reimundo en TCD, significa un facerse cargo das cousas, un tomar conta dos propios proxectos, iniciativas sediciosas que afirmaron un camiño de seu, nunca antes transitado. A carón da gráfica emerxeron outros proxectos, de xeito que a gráfica funciona como un indicio que descubre nas súas marxes outros pequenos lugares.

As revistas desenvólvense no presente, e neste radica o potencial da edición de revistas, pero tamén a súa complexidade. As revistas autoeditadas foron un medio de expresión de maneiras de pensar e actuar, un medio de autoafirmación persoal e de grupo, e un completo instrumento ideolóxico e organizativo que podemos ler coma un arquivo. A revista tivo unha utilización como espazo autónomo de creazón, onde se axuntaba o que fose cun criterio editorial de afinidade estética ou estilo de vida. A difusión era tan reducida como a tiraxe.

Ás veces as colaboracións eran anónimas, ou asinábase colectivamente, ou con pseudónimo, ou só cun nome de pila. Mesturábanse nun mesmo nivel poemas, relatos, opinións, debuxos ou colaxes, sen estratificar a lectura. No aspecto gráfico, o deseño é a base de retrincos colados e fotocopiados, as veces sobre papel de cor, e incorporan elementos decorativos extraídos da vida cotián.

Abondando nesta liña, Fausto Isorna relata a aventura editorial da revista de cómic *Valiumdiez*, e Pepe Sendón as das revistas de poesía e creación *Favorita* e *Trilateral*. João Gesta escribe sobre a acción editorial e as colaboracións con Galiza dende o outro lado da raia, e Carmen Blanco aporta luz sobre outro importante lado da sombra, o da vindicación da dignidade da muller a través das revistas feministas. A entrevista ao poeta Francisco Barros ‘Chankecham’, completa a recensión das iniciativas de autoedición, xunto coa escolma de algúns outros poetas pouco visíbeis á luz do sol. Uxío Novoneyra, que debuxaba poemas no distante Courel, co seu amigo e teatral príncipe underground Carlos Oroza.

No que se refire ao cinema, nun contexto incipiente de carácter maiormente ficcional, os filmes de Llorenç Soler, neses anos residente en Galiza, apuntaron nunha rara liña de cine de intervención, cine de carácter documental, reintegrando o protagonismo da xente na defensa dos seus intereses. As súas películas, sobre a vida dos xitanos, dos labregos, dos alcólicos... foron claro exemplo da produción alternativa, as veces sufragadas polos propios afectados, e que se distribuíron por unha rede paralela que levou estes filmes a moitas aldeas en proxeccións en

cineclubes, salóns e palleiros. Xunto a isto, con Ánxel Rueda e Fernando Pujalte de Lili Films, recuperamos algúns pequenos filmes anónimos en formato super 8, de produción doméstica e técnica amadora, que forman unha pequena e privada historia que está na base da experimentación subxectiva realizada no vídeo nos anos 80.

O panorama da música e da edición musical, de Andrés do Barro e Os Tamara ao rock progresivo de NHU, Outeiro e Tarannis, pasando pola eclosión do folk e a invención da ‘música celta’, foi relatado por Nonito Pereira. A entrevista ao príncipe do rock Xaime Noguero rescata a non sempre feliz memoria do underground, esmagado pola droga. O psiquiatra Antón Seoane narra a experiencia ‘antipsiquiátrica’ no sanatorio de Conxo entre 1972 e 1975, que cuestionou outros aspectos alén dos puramente médicos, e que está completada coa autobiografía de Pedro Bretón, que amosa no relato da súa vida asombrada as contigüidades entre a marxinação social, a represión política e a doenza mental.

Anxo Rey Ballesteros recolle o ambiente creativo do Fato Onírico, un grupo de artistas na corrente surrealista que foi esquecido nos anos seguintes polo triunfo mediático de outras correntes máis na moda. Tres diferentes tarotes, da man de Correa Corredoira, Ulises Sarry e Isaac Pérez Vicente, prolongan ese iniciático camiño no escuro, que a seguir nos leva á obra esquecida de Andrés Colombo, un artista da primeira vangarda e de longa e intermitente traxectoria, case un descoñecido entre nós. Tamén nos leva á indiscutíbel obra pop do malogrado Fernando García Varela, finado o pasado 3 de maio de 2006.

Con Kukas e César Lombera emerxeu en Galiza o teatro de rúa e de monicreques, cuestionando os límites da escea e propondo unha crítica carnavalización da vida cotián. A navegación do *Xurelo*, a revolta dos pisos en Compostela, os manifestos kamikaces do xove Suso de Toro, o lúcido ollar de Agustín García Calvo e moitos outros documentos e testemuñas completan esta heteroxénea –e non podía ser doutro xeito– compilación documental.

A segunda publicación

A segunda das publicacións é un libro de 246 páxinas, en preto e branco, que contén unha ampla selección das historietas ou cómics realizados en Galiza durante a década dos 70, moitos deles case que descoñecidos,

ou esquecidos, e que reeditados por vez primeira ofrecen unha imaxe espléndida do activismo gráfico e cultural deses anos.

Un aspecto principal do proxecto d'O Lado da Sombra foi sinalar a importancia do cómic no debate artístico e cultural na Galiza dos anos 70. O cómic entendémolo como un elemento central da proposta de revisión e actualización da cultura popular que tivo lugar neses anos, revisión que tamén atinxiu á posición do creador na sociedade, e á dos obxectos creados polos artistas.

O cómic en Galicia ten unha diferente orixe, evolución e relevancia que noutros lugares. Os cómics aquí recollidos non naceron do desenvolvemento da prensa escrita nin dunha industria do papel que demandase produtos de consumo. O cómic aquí escolmado xurde de iniciativas avanguardistas no campo da creación, experimentos realizados nos ambientes artísticos avanzados e informados sobre as modas do momento. O cómic, emblema gráfico da moderna cultura de masas, como o rock no campo sonoro, era unha nova xiria democratizante que revisaba o sentido da vella fala da pintura.

Polo que respecta a Xaquín Marín, lembrar que foi o primeiro autor galego en publicar cómics, na revista *Chan* no ano 1971. Logo debuxou dúas longas aventuras espaciais e futuristas, "O longo camiño de volta dende as estrelas" (33 páxinas) editada en 1975 por Brais Pinto Gráfica, e *Ratas* (80 páxinas), publicada en 1977 por TCD na versión castelán, e que para a exposición e para o catálogo recuperamos na versión orixinal rotulada en galego, e finalmente editada 31 anos despois.

De Reimundo Patiño recollemos o cómic cartaz “Umah”; as dúas páxinas publicadas en *Teima* de “A rebelión dos aforcados”; e, sobre todo, “A saga de Torna no Tempo” (60 páxinas publicadas en 2 *Viaxes*) e “O home que falaba arameo” (10 páxinas inacabadas), que xunto ás dez viñetas serigrafiadas a cores de “O home que falaba vegliota” (de 1973, e recollidas na primeira publicación) completan a ‘triloxía da autodestrución’.

Tamén se recollen as páxinas do número 1 editado e do número 2 inédito de *A Cova das Choias*, a pioneira revista de cómic editada en 1972 por un fato coñecido como Grupo do Castro, composto por Chichi Campos, Rosendo e Xosé Díaz, e Lois Esperante.

Tamén reproducimos as estampas de Pepe Barro, que atopou no linóleo unha forma asequibel de producir en serie un cómic tipo cartaz, de vocación mural, en grandes viñetas, con citas e apoiado nun texto literario, nun ambizioso esforzo de suma e aportación aínda próximo do artesanado que foi distribuído polo autor en feiras e romarías.

De Antón Patiño reproducimos unha páxina publicada na revista *Teima*. O Colectivo da Imaxe editou en 1979 o seu libro *Esquizoide* (60 pág.) unha sorte de dietario de composicións abarrocadas e de complexa lectura armadas con debuxos, fotografías, tramas, palabras e outros elementos gráficos. Antón atopou no cómic un caderno de campo para a investigación plástica que conserva as marcas do proceso de creación.

Tamén se recollen catro páxinas de Loquis, un francotirador do debuxo de vaga morbidez psíquica cargada de melancólica mordacidade. Os seus escenarios fantásticos sinalan a vitalidade do surrealismo

neses anos, e formalmente cuestionan as convencións gráficas, a viñeta, o cadro ou a lectura lineal, anticipando a fragmentación carnavalesca que trouxeron os anos 80.

A terceira publicación

A terceira publicación é un dvd que recolle diversos vídeos e gravacións sonoras. Primeiramente, o acto inaugural da exposición O Lado da Sombra na Fundación Luis Seoane, unha fermosa e significativa intervención plástica-musical-ambiental ofrecida por Anxel Huete e Emilio Cao. A seguir, unha longa entrevista co poeta e gravador Chankecham, que explica as claves do seu traballo e presenta os seus libros incunábais. Recóllese tamén en vídeo o coloquio con Agustín García Calvo que tivo lugar o 22 de xullo de 2005 na Fundación Luis Seoane de A Coruña. Ademais, resgatamos unha filmación realizada por Maribel Longueira en formato super 8 da embarcación *Breogán* a navegar pola ría da Coruña; fragmentos dunha entrevista a Avilés de Taramancos na que fala dos seus anos de sombra literaria en Colombia; e a gravación recuperada de Jose Afonso cantando “Grândola” en Santiago de Compostela en 1972, probabelmente na estrea da canción. Materiais heteroxéneos apresuradamente presentados, pero que aí fican como documentos dunha época e dun esforzo.

Final

Quizais, antes de acabar, sexa ocasión de falar un pouco da contracultura. Underground significa a existencia dun tecido social, dunha urdime de persoas que, por canles non comerciais ou alternativas de distribución poñen en circulación produtos

culturais non convencionais, isto é, contraculturais. E se isto é así, coidamos que os verdadeiros impulsores do underground, galego e hispánico, foron os debuxantes, pois as súas revistas e libros de cómics foron os primeiros produtos de creación e distribución alternativa, e os que permiten falar, aínda que timidamente, dunha acción cultural sobre xéneros, modelos e valores distintos aos dominantes.

Así e todo, hai que ter conta de que o propio carácter ‘contracultural’ da cultura galega, do galeguismo e do antifranquismo, xa ocupaba o espazo da contestación e da circulación ‘alternativa’ de obxectos. É nidio o triplo carácter contracultural, galeguista e antifranquista da edición underground d’*A Cova das Choias*, dos libros de Brais Pinto ou de TCD. Nos anos setenta, en Galiza e en todo o Estado, o underground e a contestación política foron circuítos solapados, e quizais por iso o primeiro non se desenvolvería nos seus temas e formas ata o momento difuso da disolución do rexime franquista, cando esmorecía a acción política. O resultado foi que a contracultura e a postmodernidade chegaron case ao mesmo tempo ao país, a primeira como serodia evolución do realismo, a segunda como unha corrente internacional na moda.

Coda

Esta investigación tomou a forma dunha viaxe. Dende a expedición prehistórica do *Breogán* ao futurismo sideral de Reimundo e Xaquín Marín, esta excursión percorreu

un itinerario de variadas iniciativas: científicas, artísticas, poéticas, políticas, musicais. Nelas incidimos no aspecto gráfico, indicio da grande intención e acción que había abaixo delas. A nosa intención foi agrupar as imaxes que estas iniciativas nos prestan, en nun álbum poñelas en relación para que comezasen a funcionar como preguntas, para que revertan dende hai trinta anos a hoxe como cuestións vivas.

Atrás desta investigación aniña a vontade de pensar a arte como un sistema de relacións, idea vinculada á noción de arquivo, depósito de memoria que nos permite a posibilidade de escribir e reescribir outras narracións, e así tentar propiciar un discurso de converxencia, de conexión, de comunicación e empatía. Con nós e para nós. Por iso entendo esta exposición como unha máquina de inventar relatos, unha industria de imaxes que nos axuden a repensarnos, a nós e ao mundo.

Posdata

Falaba Jorge Luis Borges nunha entrevista da curiosa aventura das palabras ‘branco’ e ‘black’, que en inglés quere dicir negro. As dúas palabras proceden da mesma raíz, ‘blank’, que nun principio significaba ‘o que non ten cor’. En inglés o significado desprazouse para o lado da sombra, *black*, negro, e no galego, e noutras linguas romances, desprazouse para o lado da claridade, e agora quere dicir branco.

O lado da sombra e o lado da luz, diferentes lecturas dunha mesma raíz.

Referencias

- VVAA. (1995) *12 anos na búsqueda da nosa identidade*. Asociación Cultural Xermolos. Guitiriz.
- GUILLAMÓN, Julià. (2001) *La ciutat interrompuda. De la contracultura a la Barcelona postolímpica*. Barcelona, La Magrana.
- HELLER, Agnes. (1989) “Existencialismo, alienación, postmodernismo: los movimientos culturales como vehículos de cambio en la configuración de la vida cotidiana”, en Heller e Fehér. *Políticas de la posmodernidad. Ensayos de crítica cultural*. Barcelona, Península.
- ILLIE, Paul. (1995) “La cultura postfranquista, 1975-1990: la continuidad dentro de la discontinuidad”, en José Monleón (ed.). *Del franquismo a la posmodernidad. Cultura española 1975-1990*. Akal.
- VILARÓS, Teresa. (1998) *El mono del desencanto. Una crítica cultural de la transición española (1975-1993)*. Madrid, Siglo XXI.

Liquidación de existencias

MARCOS LORENZO

Desde que en decembro de 2005 chegou ás librarías o meu texto “Liquidación de Existencias”, algúns colegas víñanme reclamando unha interpretación persoal do que alí quixen dicir. Mentres tanto e en paralelo, fóronse publicando unha ducia de reseñas en xornais e revistas, cada unha das cales abordaban a obra desde un ángulo diferente, destacando esta dimensión en detrimento daqueloutra. Aproveitando a oportunidade que me brinda a revista ADRA, vou dar satisfacción a eses lectores e amigos expoñendo algúns elementos da enxeñería interna do libro.

Empecemos polo pequeno. O pequeno serían cada un dos fragmentos que compoñen o libro. Porque este libro é, ante todo, unha combinación de fragmentos, un collage deseñado a base de pequenos puntos de cor, ou se se prefire un poliedro, pero en todo caso un poliedro que se move e non para quieto. Cabería entón preguntarse polo motor que anima ese movemento. Pois ben, ao poliedro móveno as preguntas deste autor sobre si mesmo e sobre o mundo, preguntas entrelazadas para as que non obtiven resposta satisfactoria, e menos por estas latitudes. Preguntas sobre as miñas propias rarezas, e sobre todo preguntas sobre ese estraño e monstruoso contexto no

que me tocou vivir: o contexto da Galicia actual, visto como unha encrucillada das convulsións do mundo enteiro. Nalgúns casos logrei achegarme a respostas óptimas; noutros vinme sobrepasado pola empresa e só acertei a deixar indicado o problema. Pero en todo caso, cada un destes escritos e debuxos permitíronme coñecer mellor o mundo, ou o que é o mesmo, construír unha visión persoal do mesmo.

O proceso de creación dos microtextos, por mín denominados “virutillas”, comezou por unha mirada de asombro. Así mira o neno, dun modo virxinal e conmovido, sen a capa de rutina que máis adiante educará a súa visión. Así mira o antropólogo, aillado do seu hábitat e portanto en posición de non comprender nada. Esa mirada fai que o neno descubra a dimensión marabillosa das cousas. Coa técnica do extrañamento, o antropólogo consegue desvelar o carácter arbitrario do mundo, a fragilidade dos seus significados. Pois ben, cada virutilla é filla desa actitude excéntrica, e representa un momento vital determinado onde un algo que estaba en potencia, flotando no azar, acabou por fraguar nun escrito. Primeiro era unha dúbida, un estremecemento ou unha idea seductora que ia tomando forma na miña cabeza. Logo viña o proceso produtivo

en si, cando eu traballaba esa materia prima submeténdoa a un bombardeo de esixencias e probas de aptitude. Así, cada virutilla foi minuciosamente pulida, cuestionada desde todos os ángulos, sempre á procura do meu propósito máis inconfesable: que resultase perfecta. Aquelas que me pareceron fermosas na expresión pero inexactas na análise foron desbotadas; aquelas que trasmitían unha análise refinada pero dun xeito tosco e irreparable, foron desbotadas. Primeiro tiñan que pasar polo meu filtro de perfección para despois ser entregadas ao lector. Do que se deduce que unha virtude ideal deba posuír a virtude da síntese, en base a agrupar emoción, beleza e sabiduría. Dese modo, a virutilla podería operar fronte ao lector cunha manobra envolvente, infiltrándose a un tempo no seu intelecto e polos seus sentidos.

Unha segunda característica da virutilla sería a do seu significado aberto e polisémico. A este bicho non lle gustan aqueles grandes relatos da filosofía, da ciencia ou da narrativa que presentan unha estrutura lineal de presentación –nudo– desenlace e desembocan nunha conclusión unívoca. E non comungo con eles primeiro porque me resultan cansinos (son vago), segundo porque eu no unívoco presinto a semente do dogma, terceiro porque non se asemellan á vida, moito máis incerta e discontinua, e cuarto porque sospeito que baixo os prestidixitadores da razón latexa o desexo de superar o humano, demasiado humano, para alcanzar a eternidade. En fin, que os podo apreciar en tanto que bonitos exercicios de despacho pero non lles concedo un gran valor vital. Decía que a segunda das características das virtudes era a da

polisemia. Dotar ao texto dunha ambigüidade calculada e dun sentido aberto permítille ofrecer pontes ao lector, aos diversos lectores, para que puidesen proxectarse nel e así desendadenar procesos interiores. É a mesma potencialidade que presenta a metáfora ou a linguaxe do mito: canto máis sinuoso, elástico e lúbrico sexa un enunciado, maior capacidade de fecundación. Sobre isto volverei máis adiante.

A terceira das propiedades que eu percibo nas virutillas sería a da pequenez, ou indo un chisco máis alá, a do consumo rápido e a dixestión lenta. O uso de microtextos no Liquidación de Existencias resposta obviamente aos tempos curtos nos que vivimos, nos que vivo eu e nos que viven a maioría dos lectores. Nin eu formo parte da aristocracia laboral nin teño a suficiente paciencia para adicar longuísimas xornadas á escritura de longuísimos discursos. Tampouco como lector son de bo dente. Como consecuencia, o instrumento que tuven a man para poñer orde na miña cabeza foron estes flashes e destellos, coma gotas que se decantan logo dun intenso rumor interior. Sen embargo, e o que avisa non é traidor, cuidado, porque se ben estes microtextos son de consumo rápido, proporcionan (ou iso espero) dixestións moi lentas. Porque visto a posteriori, estas virutillas son artefactos que se camuflan no ecosistema do fugaz e do efímero, no universo do fast-food, na estrutura do eslógan publicitario, para a continuación subvertilo desde dentro, propiciando reflexións e emocións no lector que pertencen a un universo paralelo, se se quer máis lento e opulento. E nese sentido o artefacto virutilla procedería dun modo análogo ao do Aikido: confúndome co rival e aproveito a súa forza para un fin diametralmente oposto.

Isto en canto ao pequeno. Pois ben, se agora nos referimos ao grande, ao sentido global desta obra, direi que non hai tal, ou mellor, que manexa varios sentidos á vez. No libro abórdanse toda clase de temas: dos conflitos persoais ao humor, dos debates sociolóxicos ás propostas contraculturais, da teoría económica á mística, pero sempre desde o enfoque da vivencia do home contemporáneo, de cómo cada unha desas instancias inflúen e conflúen nas persoas e colectivos até trazar un novo mosaico de personalidades, inédito noutras épocas. Así, unha das preguntas nucleares do libro sería “cómo vivimos hoxe?”, pregunta que antecede a estas dúas: “que podemos facer para mellorar as nosas vidas?”, e a máis inquietante “somos donos das nosas vidas?”.

Para poder debuxar un mapa actual de vivencias e estratexias do benestar, era necesario observar cómo esas diferentes dimensións da persoa (psicolóxica, laboral, política ou sentimental) se conxugaban e articulaban no concreto, na súa experiencia cotidiana. Por iso este libro opta por análises transversais. Por iso ao longo deste libro exerceuse unha crítica á verticalidade disciplinar, ao autismo entre disciplinas, sexan científicas ou artísticas, como unha forma perversa de preservar inmaculados certos feudos intelectuais. Ademais, o Liquidación intenta superar a concepción do coñecemento como un algo severo, de ceño fruncido, ao que se chega logo da aplicación dun método e só un. Se todos temos vivencias, ven a decir o texto, todos temos os recursos necesarios para poder ser sabios.

Se as preguntas que mencionei anteriormente son dabondo ambiciosas, a caixa de ferramentas para enfrontar as respostas

había de ser completísima, co cal non cabían nen fronteiras nen escrúpulos de orde metodolóxico. Así, o texto combina alomenos tres xéneros: a análise (antropo) lóxica, o humor paradóxico e a empatía poética. De facto, os amigos que foron repasando os borradores atopaban que o libro era un ensaio sociolóxico, un diario de filosofía ou unha antoloxía poética segundo quen o lera fose sociólogo, filósofo ou poeta. Até houbo quen o definiu coma novela deconstructivista. Cada un observábo desde o seu ángulo, e o que é máis interesante, encontraba elementos que o invitaban a atopar identificacións íntimas. Vantaxes da mestizaxe.

E en canto á dinámica de escritura do libro, e como non podería ser doutra forma, os temas e os xéneros foron variando e hibridándose ao ritmo dos vaivenes da vida. Ás veces as mutacións foron graduais, froito dunha longa maduración; outras sucedéronse dun xeito brusco e electrizante. Pero o máis frecuente foron as elipses: hai temporadas en que un tema vai tomando protagonismo e subordina aos restantes até que se esgota o seu ciclo, e desde entón permanece latente. Logo volve a aflorar. Tamén hai temas singulares, que se producen desde unha peripecia vital concreta para nunca máis regresar...

De todo o anterior o que eu deduzo é que o Liquidación de Existencias é un texto orgánico, na medida en que é diverso e mutante, como a propia vida. Esa é a clave: como a propia vida: emulando á propia vida, coas súas complexidades e paradoxos, avanzando coa vida coma nun *work in progress*, da vida ao texto e do texto á vida, texto que abraza á vida e se confunde con ela até formar un todo indis-

cernible, pero sobre todo texto que se quere útil para tonificar o noso pulso vital.

Pregunta 1: E con que visión do libro fico eu?. Hai uns días descubrín que o Liquidación era unha monografía antropolóxica na que a miña existencia era o obxecto de estudo. Outras veces vin nel un cadro pintado con palabras, ou algo así coma unha fuga de jazz. En calquer caso, sempre hai unha constante: o intento de superar as separacións que agromaron nos campos da estética, do pensamento e da sociedade, o intento de superar as ben chamadas falsas dicotomías para, dese modo, acadar unha comprensión persoal e integral do mundo. Unha forma de transcendencia, poderíamos dicir, anque iso si, unha transcendencia apegada á vida. Non sei con cal destas visións quedarme, nen sei se quero quedarme cunha só, pois entroutras cousas, non creo nas respostas unívocas. Creo na vida.

Pregunta 2: Defende o libro algunha tese?. Si hai unha mensaxe implícita no libro. Canto menos hai unha intuición a respecto da cultura galega tradicional en tanto que cultura rexida polo medo, polo freo e a contracción dos desexos da persoa. Non sei se a presenza abusiva do imaxinario da culpa a través dunha igrexa que dominaba os máis pequenos recantos dun país cheo deles (tantos núcleos de poboación coma o resto de España), non sei se o minucioso control social das redes políticas clientelares, non sei se a intensa pegada da represión franquista, non sei se, quizás, o atraso económico e o fracaso de tantos e tantos proxectos empresariais chegaron a enxendrar esta psicoloxía medorenta, da preven-

ción, á defensiva, de infinitas precaucións fronte á aventura persoal. (De facto eu penso que en Galicia o acto máis revolucionario é renunciar a unha praza de funcionario). O que eu me limito a constatar é que aquí a cultura dixo e aínda di “detente, estás tolo, onde se viu, ti anda xogando...”, en vez de “adiante, ánimo, ti aposta, nós axudámoste...”. Unha cosmovisión na que se prefire a minimización dos males fronte á potenciación dos bens. E como se conclúe no libro: “evitar a infelicidade non é o mesmo que ser feliz”. Menos por menos non é máis: os matemáticos trabucáronse. Unha cultura, a do medo, leva á analxesia como forma suprema de benestar; a outra, a da vontade, conduce á felicidade.

Pregunta 3: E por que se pode dar un libro coma este?. Porque nós mesmos somos diversos, porque en nós convive unha visión precapitalista cunha outra visión actualísima e postmoderna. E isto pode darse aquí porque somos fillos dun profundo cámbio cultural, porque habitamos no cámbio, no nomadismo da cultura. Non é só que o mundo moderno perda territorialidade, que as relacións humanas deveñan cada vez máis fráxiles e ocasionais, que a mobilidade laboral ou o hedonismo dos individuos estean a erosionar os vínculos de proximidade. É que ese mesmo proceso global está a suceder aquí multiplicado por si mesmo, froito do vertixinoso salto que experimentou o país nunha soa xeración, salto que derivou nunha profunda desestruturación social, sen solución de continuidade. Por iso os vellos nas cidades están sós e desorientados. Por iso aquí non se instaurou aínda unha auténtica cultura democrática. Nós somos

a xeración da transición, quen teremos que remodelar Galicia.

Esta situación, a que se deriva deste tránsito de civilizacións, do surfear entre mundos dispares, lévanos á neurose por falta de refe-

rentes fortes, pero tamén a unha comprensión máis sagaz e afinada da riqueza e da fragilidade do mundo. En definitiva, lévanos a constatar que a existencia, alomenos aquí e agora, presenta un carácter fluido. ☹

A Sociedade: memoria e tradición. Un novo espazo expositivo no Museo do Pobo Galego

BELÉN SAENZ-CHAS DÍAZ

Museo do Pobo Galego

O día 22 de xuño de 2004 inaugurouse no Museo do Pobo Galego unha nova sala permanente baixo o título *A Sociedade: memoria e tradición*. Esta nova sala ven culminar un proxecto que xa figuraba na programación inicial do Museo e que ata o momento non se puidera abordar. Tamén supón o resultado de máis de tres anos de recompilación, investigación, documentación e recollida de materiais, traballos necesarios para poder abordar un proxecto tan ambicioso coma este.

Así mesmo, este novo espazo expositivo é o complemento que faltaba ao contido do resto das salas do museo: mentres que nas demais salas dáse maior importancia á tecnoloxía, na sala da Sociedade o Museo ofrece unha visión máis antropolóxica da sociedade tradicional galega, unha sociedade que debido aos múltiples e profundos cambios que experimentou e ven experimentando, a penas é recoñecible por gran parte do público que nos visita.

O deseño

A Sala da Sociedade está situada na primeira planta do Museo, ocupando toda a ala norte do edificio, con vista exterior ao parque de Bonaval. Ten acceso dende a escaleira de caracol, o ascensor e dous accesos máis dende

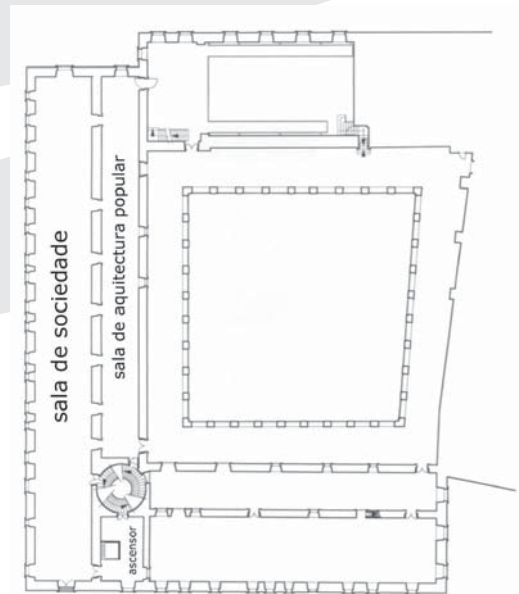

Fig. 1. Plano da 1ª planta do convento de Bonaval e situación da nova sala da Sociedade.

a contigua sala de arquitectura popular. As súas dimensións son de 6 metros de ancho x 55 metros de longo.

Trátase pois dunha sala en forma de rectángulo de escasa anchura pero de grande lonxitude, provisto ademais de numerosas ventás e ocos en tódalas paredes. En cada un dos lados curtos hai unha ventá ancha; no muro exterior un total de 18 ocos de ventás con vistas ao parque de Bonaval, e

no muro interior, 9 ocos que comunican a sala co resto das dependencias do Museo.

Ante as características desta sala, dende o principio xurdiu un dos debates que sempre se presentan á hora de intervir nun edificio histórico: se se deixaba a estrutura do edificio á vista ou se polo contrario se ocultaba totalmente sen que quedara evidencia da traza do convento. En principio había certa reticencia a ocultar totalmente a estrutura do edificio, polo que se prefería optar por unha solución intermedia, pois era imposible manter na súa totalidade a construción á vista, debido principalmente ao gran número de ocos existente en tódolos muros. Pero finalmente non quedou máis remedio que ocultar gran parte da estrutura da sala por varias razóns. En primeiro lugar, porque a presenza de tantos ocos nos muros deixaban escasos panos de parede para poder utilízalos como soporte da información; evidentemente, gran parte deles tiñan que ser ocultados. Por outra parte, moitos destes ocos podían aproveitarse para servir como vitrinas para pezas. Tamén había que ter en conta que o excesivo número de ventás proporcionaba demasiada luz natural á sala, máis difícil de controlar e máis nociva sobre todo para algúns materiais que se ían expoñer. Ademais, a luz natural resulta moi molesta para os elementos de apoio da información como ordenadores e proxeccións; de feito, nalgunhas das ventás que quedaron abertas houbo que colocar estores para impedir o paso da luz natural. Por último, hai que ter en conta que a sala non tiña ningún interese arquitectónico nin elementos orixinais que non se puideran ocultar. Esta área do museo xa estaba rehabilitada dende había varios

anos e de feito funcionara como sala de exposicións temporais durante as décadas dos 80 e 90.

Así, das ventás dos lados curtos quedou oculta unha; das dezoito ventás do muro exterior so quedaron visibles catro e dos nove ocos do muro interior quedaron abertos outros catro, necesarios para dar acceso e saída á sala: un dende o ascensor, outro dende a escaleira de caracol e dous máis dende a sala de Arquitectura Popular.

Sobre o plano da sala e partindo dun esquema previo de contidos, realizouse un deseño expositivo que estruturaba a sala en dúas grandes áreas denominadas o Espazo e o Tempo, a segunda deles divida en tres grandes bloques: o día, o ano e a vida. Estas áreas e bloques quedaban plasmados no deseño da seguinte maneira:

- O espazo ocuparía unha zona rectangular, coa información desenrolada perimetralmente.
- O día era concibido coma un longo e estreito túnel.
- O ano, pola concepción cíclica tradicional, tería un deseño circular.
- A vida deseñada de forma semicircular evocando “a curva da vida”

Nun principio a entrada á sala estaba prevista que se fixera dende a última porta da sala de arquitectura popular, é dicir, pola cabeceira leste da sala. Pero un cambio de parecer por parte da dirección do museo, ocasionado por motivos que agora non veñen ao caso, fixo que se cambiara o acceso da sala, comezando dende a cabeceira oeste, entrando pola escaleira de caracol e o ascensor, dándolle a volta ao deseño

como se fora un calcetín, o que provocou pequenas variacións no deseño final.

Pero este deseño previo tan coherente, orixinou múltiples problemas para o desenrolo da sala. Os problemas viñeron dados primeiramente polas propias dimensións da sala. Ao tratarse dunha sala tan longa e estreita, o deseño non quedou plasmado no espazo tal e como se pretendía: o túnel que representaba a xornada quedou demasiado curto para dar a sensación dun túnel e quedou en realidade como un corredor; o ciclo anual, que debería ser un círculo, converteuse, pola escasa anchura da sala, nunha elipse. Como consecuencia disto os visitantes da sala non aprecian que o deseño teña que ver cos contidos do que se está a explicar: non son conscientes nin do túnel, nin do círculo nin da curva. Ademais, este deseño dificulta enormemente a circulación dos visitantes, especialmente dos grupos, pois xera espazos moi estreitos e curtos, algúns deles sen saída, polo que hai que dar a volta para continuar co percorrido da sala.

Por outra parte, as zonas con deseños curvos –o ciclo anual e a corrente da vida–, provocaron a presenza de grandes espazos mortos e baleiros, ocultos detrás da estrutura da montaxe, o que supuxo a perda de superficie que podía dedicarse ao desenrolo do discurso expositivo. Esta falta de espazo fixo que en moitas áreas da sala, a información quedara moi esquematizada, cunha linguaxe excesivamente telegráfica.

Outro problema que presentou este deseño, e que non vimos no seu momento pero que quedou patente unha vez montada a sala, foi o da vixilancia. Este deseño crea espazos case estancos, comunicados entre

si por accesos moi estreitos. Isto ten como consecuencia que non haxa, dende ningún punto da sala, un lugar que proporcione unha vista xeral da mesma, obrigando ao persoal de sala a estar enriba do visitante, coa incomodidade que isto supón para o público.

Pero o principal problema que ocasionou este deseño foi que non se discutiu suficientemente no seu momento, admitíndose sen a penas variacións case dende o primeiro momento. Isto provocou que, en lugar de estar o deseño ao servizo dos contidos, foron os contidos os que estiveron condicionados polo deseño, que acabou por converterse nunha camisa de forza da que non se podía fuxir.

A montaxe

Antes de comezar coa montaxe da estrutura da sala, realizouse un cambio importante, colocando un novo chan en toda a superficie, por unha cuestión unicamente estética: o chan da sala estaba feito a base de baldosas de aspecto frío e pouco atractivo que ía chocar moito co tipo de materiais que se ían empregar para a estrutura da sala: a madeira e o ferro, polo que decidiuse ocultar estas baldosas con outras que imitan a lousa. Así mesmo pintáronse as paredes de cor gris.

Por contra, non se fixo ningunha modificación no teito, quedando incluso a iluminación xeral que previamente tiña a sala que consistía en tubos fluorescentes dispostos en dúas ringleiras ao longo do espazo expositivo coa posibilidade de colocar focos direccionais.

A estrutura arquitectónica da montaxe realizouse con paneis de madeira vernizados en mate, coas unións, detalles,

Fig. 2. Para a montaxe da estrutura da sala empregouse a madeira combinada con metal pintado de cor granate. A mesma cor foi utilizada para a rotulación, a sinalización dos textos introductorios e os fondos das vitrinas.

cornixas e esquinais feitos con pranchas de metal pintadas con oxirón granate. Os paneis servirían de soporte para a información gráfica e escrita e con eles tamén se configurarían as vitrinas que no seu interior irían rematadas con paneis de DM pintados con oxirón granate.

Os sistemas de exposición

Á hora de elixir os sistemas de exposición máis axeitados para o tipo de obxectos que se ían exhibir na sala, xurdiu de novo a polémica: podíamos optar por unha exposición aberta, coas pezas accesibles ao público eliminando toda barreira que impida a comunicación entre o visitante e a peza contemplada, ou ben elixir unha exposición

pechada colocando as pezas en vitrinas para protexelas do deterioro que causan o po e a manipulación, así como para evitar os posibles roubos que se puideran ocasionar.

Este debate, parece que nunca rematado, polo menos no Museo do Pobo Galego, apareceu novamente neste proxecto. Dende o Departamento de Conservación non vamos a discutir a suposta finalidade didáctica na que se apoia a defensa da exposición aberta; polo contrario, imos defender sempre a óptima conservación dos fondos museísticos, e para isto é necesario crear barreiras que protexan ás pezas.

Neste sentido, entendemos que unhas das funcións primordiais dos museos é a conservación do patrimonio que neles se

Fig. 3. As dúas solucións adoptadas para a exposición dos obxectos na sala de Sociedade: as vitrinas pechadas para as pezas de menor tamaño e os espazos abertos para as zonas con maior concentración de obxectos.

custodia: sen un patrimonio ben conservado, o museo dificilmente poden cumprir o resto das funcións que por lei ten asignadas: a catalogación e exhibición ordenada das súas coleccións, a investigación no ámbito das mesmas, a organización periódica de exposicións científicas e divulgativas, a publicación de catálogos e monografías dos seus fondos ou o desenvolvemento dunha actividade didáctica dos seus contidos. Por esta razón, os museos deben velar pola conservación axeitada do seu patrimonio, tanto cando se gardan as colección nunha sala de reserva como cando se exhiben de forma temporal ou permanente.

Pero conservar unha colección de obxectos nunha sala permanente, non

significa unicamente colocar as pezas detrás dun cristal. Evidentemente, a presenza do cristal, ou de calquera outra barreira, vai a impedir a manipulación por parte do público e os posibles roubos. Ademais de colocar un cristal, as vitrinas terán que estar deseñadas de tal maneira que non deixen pasar o po e que no seu interior non se produzan altas temperaturas, causadas por unha iluminación integrada, que ocasionan o deterioro das pezas que nela se mostran.

Finalmente, na sala de Sociedade optouse por protexer a meirande parte das pezas expostas, eso si, con diferentes solucións. Para as pezas de menor tamaño, deseñáronse vitrinas pechadas provistas de filtros para o po e todas elas con ilumi-

nación integrada con lámpadas halóxenas. Para evitar a continua exposición á luz das pezas e o aumento da temperatura dentro das vitrinas, colocáronse na sala detectores de movemento que acenden as luces cando hai presenza de visitantes na sala, apagándose aos poucos minutos. O gran acerto no deseño destas vitrinas foi o de colocar os cristais en plano inclinado de tal xeito que se evitan os incómodos reflexos, ao mesmo tempo que permite aproximarse para contemplar máis concretamente o interior das vitrinas sen molestias para o visitante.

As vitrinas pechadas resultaron axeitadas para as pezas pequenas. Pero había zonas da sala nas que as pezas eran de gran tamaño e moi numerosas, como na área das máscaras de Entroido, ou nas que se producía unha gran acumulación de pezas de tamaño medio, como nos xoguetes infantís. Nestas zonas creáronse uns espazos abertos nos que se colocou, como barreira para impedir o paso dos visitantes, tres barras metálicas á media altura, de tal xeito que resulte difícil entrar tanto pola parte superior como pola inferior. Este mesmo sistema empregouse para as ambientacións da lareira, o cuarto e a taberna. Debido aos problemas de vixilancia que ten a sala, houbo que aumentar a seguridade destas zonas incorporando alarmas sonoras que detectan a presenza de aquel que queira acceder ao seu interior. O problema que presentan estes espazos é que as pezas carecen de protección contra o po, o que obrigará a levar un control máis exhaustivo destas áreas, realizando limpeza periodicamente.

En canto a iluminación, o proxecto carece dun estudo amplo e exhaustivo no que se teñan en conta os diferentes aspectos

fundamentais: a conservación, a comunicación e a estética. Como xa se comentou, o sistema de iluminación da sala é o mesmo que se empregaba para o seu uso anterior, que se trataba dunha sala de exposicións temporais. Este sistema, consistente en tubos fluorescentes e focos direccionais, non sufriu a penas ningunha modificación, salvo a reorientación dos focos nas áreas necesarias e a eliminación dos fluorescentes nalgúns espazos nos que se quería lograr unha ambientación concreta como na lareira, o cuarto ou a taberna. Tamén se eliminou a iluminación dos fluorescentes nas zonas de proxección de audiovisuais para evitar molestos reflexos nas mesmas. Nalgúns zonas de ambientación, como na escola ou nos exvotos de cera, incluíronse focos de gran potencia que aínda non sabemos o resultado que darán na conservación das pezas.

O estudo da iluminación desta sala, así como a de todo o museo e unha das grandes materias pendentes que en cuestións museográficas ten o Museo do Pobo Galego.

Os contidos

A temática que se ía abordar nesta sala estaba moi clara dende o principio. Xa na programación inicial do Museo do Pobo Galego, reservábase unha sala para o que a etnografía clásica denominaba «*cultura espiritual*». Nun esquema inicial, realizado para presentar o proxecto deste novo espazo expositivo, quedan patentes os contidos que se querían incluír na nova sala. O esquema estaba concibido da seguinte maneira:

A casa como espazo sociocultural: Os lindes. O lugar. A parroquia – Os nomes

das casas – O individuo como membro da casa – Relacións de veciñanza. – O grupo doméstico: Composición e variacións – Denominacións de parentesco – Endogamia / exogamia – Relacións no seo do grupo doméstico – Relacións fóra do grupo doméstico – Propiedade. Herdanza – Producción para o consumo e a venda. Intercambio e comercialización: as feiras.

O ciclo vital

1. Nacemento: Concepción. Crenzas e supersticións relativas aos medios de conseguir a fecundidade. Prácticas máis usuais – A xestación. Costumes durante o período de xestación. Ofrendas relixiosas. Prácticas familiares. Antollos da embarazada. Vaticinios sobre o sexo do feto. – O parto. Axudas, persoas que asisten. Costumes e prácticas. Presencia de imaxes, reliquias, etc..
2. Infancia, puberdade, mocidade: Xogos e xoguetes – Socialización e ritos de paso – Aprendizaxe. A escola. Obrigas dos nenos, dos rapaces e dos mozos. – Xogos e diversións dos rapaces e dos mozos.
3. Matrimonio e reprodución: Estratexias matrimoniais – Noivado. Voda. Rituais asociados – Prácticas de fortuna e fecundidade cando a voda
4. Vellez e defunción: A vellez. Consideración social e trato dos anciáns. – Prevenções para a morte. – Defunción: Morte natural, de desgraza ou suicidio. Homicidio – A morte segundo as idades. – O velorio. Ritos funerarios. – As reaccións de dor, o pranto. – O enterramento e outras prácticas posteriores – Viúvas e viuvos. O loito. – Os diálogos cos mortos. – A Compañía. Avisos do alén. As débedas

dos mortos. O aire de defunto. – Cemiterios. O culto aos mortos – Refrás e consellas relacionadas coa morte.

A concepción do tempo

1. As festas: Denominación xeral e local. Orixe etimolóxica e variacións. – Lugar onde se desenvolven. O espazo sacralizado. Localización fixa ou variable. – Marco temporal. O calendario festivo e a súa relación co calendario agrícola. Días concretos en que se realizan e modalidade: o Nadal, o Entroido, os Maios, San Xoán, etc. – Tipos de festas: patronais, profanas – Ritos e prácticas referentes aos días de celebración. Gastronomía das destas. – Orixe das festas.
2. O traballo: Distribución da xornada. Tempo de traballo e tempo de lecer. – Traballos masculinos e femininos. Traballos colectivos. As axudas. – Prácticas propiciatorias dos traballos. – Tempo de ocio. Xogos e divertimentos dos adultos.

As crenzas e as prácticas relixiosas: Crenzas, mitos e ritos. – Lendas e supersticións. – Bruxería. – Medicina e veterinaria popular.

A literatura popular. A tradición oral: Refrás e ditos. – Romanceiro. – Cancioneiro. – Poesía. – Trabalinguas, adiviñas.

Á vista deste esquema observamos que a temática da sala estaba nitidamente definida; pero era necesario concretar a forma de estruturala para convertela nunha exposición permanente. O problema principal foi que este esquema serviu para realizar o deseño da sala nos grandes bloques xa descritos.

Este supuxo unha dificultade engadida pois, aínda que a temática da sala estaba moi clara, quedaban por definir múltiples cuestións museográficas como os contidos concretos que tería cada apartado na sala, a extensión que se daría a cada un dos temas recollidos no esquema, pois evidentemente non todos terían o mesmo tratamento, en que nivel de lectura se desenrolarían os diferentes aspectos a tratar e, sobre todo, cómo e con qué elementos íamos a desenrolar todos e cada un dos temas incluídos neste esquema. Como xa se explicou, o feito de ter o deseño previamente á estrutura expositiva dos contidos, motivou que estes estiveran condicionados en todo momento polo deseño chegando incluso a situacións de ter deseñadas vitrinas sen saber os obxectos que ían albergar.

Tamén se deduce á vista do esquema outro problema que tivemos que afrontar: a gran cantidade de información que queríamos incluír nunha soa sala de exposición. Moitos dos temas que vemos recollidos no esquema merecerían por si mesmos unha sala propia; algúns incluso poderían ter o seu propio museo monográfico: tal é o caso do Entroido, temática da que se proxecta realizar un museo no Concello de Xinzo de Limia, ou da escola e a ensinanza que xa ten o seu museo en funcionamento, o MUPEGA de Santiago. Abordar esta gran cantidade de información para facela comprensible e atractiva para a meirande parte do público era un gran reto.

Ante tal volume de información, e case dende os comezos do proxecto, pensouse en establecer dous niveis de lectura na sala: un nivel primario, sinxelo e o máis didáctico posible, no que se empregarían os elementos expositivos tradicionais: os obxectos, as foto-

grafías, os debuxos e os textos. E un segundo nivel de lectura, moito máis profundo, pero da mesma maneira sinxelo e didáctico, cos contidos moito máis ampliados, para o que empregaríamos as novas tecnoloxías, como a proxección de documentais e imaxes e, sobre todo, a utilización de ordenadores que permiten almacenar todo tipo de información (textos, fotografías, sons, imaxes en movemento, etc..) e en grandes cantidades.

Para o primeiro nivel de lectura era necesario atopar un discurso expositivo, coherente e didáctico, que nos permitira abordar os contidos da sala de forma resumida, comprensible, lóxica e sinxela, accesible para todo tipo de público.

O discurso expositivo

Evidentemente, e como xa apuntamos dende o principio, o discurso expositivo estivo condicionado pola presenza do deseño previo da sala, polo que tivemos que adaptarnos a unha planificación baseada nas dúas grandes áreas: o espazo e o tempo.

A primeira área, o espazo, pasou a denominarse *espazo e sociedade*, pois non se trataba de explicar nela a distribución e organización do espazo senón a organización da sociedade tradicional galega que se baseaba no territorio. Nesta área abordamos o concepto tradicional da casa, a organización social en aldeas e parroquias e as relacións de veciñanza. Esta área remata cunha referencia a propiedade e as formas nas que esta cambia de mans, principalmente a herdanza e a compra-venda, dedicando un espazo importante ás feiras.

A segunda área, a do tempo, quedaría dividida nas tres medidas temporais, o día, o ano e a vida, creando os tres bloques

temáticos: *O devalar das horas*, *O tempo*, *un concepto cíclico* e *A corrente da vida*. A distribución destes tres bloques levou a longas e fructíferas discusións, sobre todo no bloque temático referente ao día, isto é *O devalar das horas*. Había dúas posturas enfrontadas: dun lado a que defendía a presenza deste bloque, pois nel podían referirse os traballos e tarefas diarias; e do lado contrario, a que consideraba que se podía prescindir deste bloque xa que era imposible facer un esquema dun día estándar para toda a sociedade.

Finalmente optouse por incluír este bloque, aínda que foi moi difícil concretar os contidos que nel se ían desenrolar. No texto introductorio co que se inicia este bloque, indicamos que non é posible tomar unha xornada tipo para describir en que empregaban as horas do día tódolos membros dunha sociedade: as tarefas diarias variaban segundo a época do ano, a idade e o xénero das persoas, o hábitat, a actividade económica á que se dedicaban, etc. Así que tiñamos que buscar contidos xenéricos que non chocaran de fronte co anteriormente exposto. E as únicas cuestións que parecían estar presente nos diferentes tipos de xornadas eran dúas: comer e durmir. Por esta razón, se tomou como fío conductor deste bloque as comidas que se facían ao longo do día, inserindo ademais algunhas referencias moi xenéricas ao traballo. E se incluíron dúas ambientacións de gran forza narrativa que fan referencia exactamente as dúas principais ocupacións diarias das persoas: a lareira, onde se preparaban e consumían os alimentos, e o cuarto, onde se pasa gran parte das horas do día durmindo.

O bloque temático dedicado ao ciclo anual foi quizais a parte da sala máis fácil de concretar en canto aos seus contidos, aínda que tamén houbo divisións de opinións no referente a súa concepción. Na versión definitiva, este bloque quedou dividido nas catro estacións que conforman o ano, empezando cada unha delas cunha referencia aos traballos que se realizaban nesa época e continuando coa descrición dos aspectos máis característicos das diferentes festas que teñen lugar en cada estación.

A corrente da vida concibiuse dende un principio como unha sucesión de idades, comezando polo nacemento e rematando na morte, marcado o paso dunhas idades a outras e sinalando, en cada unha delas, as obrigas e os dereitos dos homes e mulleres que as conforman.

No esquema inicial da sala, o aspecto das crezas foi concibido como unha liña transversal a esa liña principal na que se baseaba o discurso expositivo, de tal forma que faríamos referencia a elas cada vez que a temática que estiveramos tratando en cada momento o demandara: así, ao falar do concepto de casa-familia, faríamos referencia as crezas existentes ao redor da protección da casa; ou ao tratar o tema da parroquia, incluíríamos ademais referencia á «parroquia de mortos». Aínda que estas referencia puntuais mantivéronse no discurso expositivo, era evidente que o aspecto das crezas dunha sociedade ten un peso específico propio, polo que eran necesario realizar unha sección propia para abordar esta temática. Desta maneira, incluíuse, no último tramo da sala, un apartado baixo o título de *crezas e saberes*, con referencias tanto a relixiosidade como a medicina popular e aos seres míticos.

A medida que fomos desenrolando o discurso expositivo da sala, foron xurdindo novos problemas cos que non contáramos nun principio. Un dos que máis se repetiu foi o de delimitar os contidos de cada tema que estábamos a tratar e buscar a súa localización idónea dentro do discurso expositivo. Practicamente tódolos temas tratados na sala están relacionados entre si e en moitos casos é moi difícil determinar onde remataba un e onde empezaba outro. Tomemos como exemplo o tema das campás e dos seus sons, un tema que nos parecía imprescindible incluír nesta sala pero, ¿cal era o lugar idóneo para a súa ubicación?. Podíamos elixir entre varias opcións. Podíamos facer referencia ás campas ao falar da parroquia porque os seus sons eran os encargados de anunciar a tódolos veciños os acontecementos máis importantes que ocorrían nela. Pero ao mesmo tempo as campás actuaban como único reloxo da parroquia, marcando as diferentes horas do día, polo que entrarían perfectamente no bloque do devalar das horas. Tamén existía a posibilidade de facer soar o repenique das campas e o estalido das bombas do día da festa no ciclo anual, ao falar das festas patronais e das romarías. E como non, tamén tiñan cabida no ciclo vital, xa que as campas anunciaban o nacemento e a morte dos veciños e, polo tanto, o inicio e o remate da corrente da vida. Esta mesma disxuntiva presentouse en varias ocasións e cos temas máis diversos: onde incluír a taberna, en que bloque tratar a división do traballo por xénero e por idade, onde facer referencias aos momentos de ocio, etc.

No desenrolo deste discurso expositivo tamén houbo espazo para unha discusión sempre presente na musealización do patri-

monio etnográfico: a necesidade de incluír nas salas do museo os cambios sociais, tecnolóxicos e culturais que tiveron lugar na sociedade tradicional e os aspectos característicos da sociedade actual produto de eses cambios. Desde os seus inicios, o Museo do Pobo Galego renunciou, de forma deliberada, a incluír nas súas salas estes cambios sociais e culturais. A razón estriba en que a labor do Museo do Pobo Galego é a de recoller aqueles aspectos do patrimonio cultural galego que son máis descoñecidos para as novas xeracións e que, afortunada ou desafortunadamente, están a perderse; a súa labor consiste en recuperar e conservar ese patrimonio para dalo en herdanza as xeracións futuras. Temos un rico patrimonio que está en vías de desaparición e non hai tempo que perder para a súa musealización.

Por outra banda temos que tratar de poñer límites á musealización da cultura. Evidentemente, tódolos aspectos da cultura, incluíndo os seus cambios e transformacións, son museables. Pero os museos teñen unha capacidade física limitada para albergar exposicións e salas permanentes. No caso do Museo do Pobo Galego imponse ademais outro límite: trátase dun museo de síntese no que se pretende dar unha visión global da cultura galega, polo que non pode afondar en tódolos temas e a tódolos niveis. A musealización dos cambios e transformacións culturais si teñen cabida por contra en exposicións temporais ou nos museos monográficos, dedicados a un tema concreto que se pode analizar dende calquera punto de vista.

Os elementos expositivos

Como xa comentamos previamente, para desenrolar o discurso expositivo plane-

áronse dous niveis de lectura: un nivel primario que se desenrolaría na sala empregando os elementos expositivos tradicionais: obxectos, fotografías, debuxos, diagramas e textos e un segundo nivel no que se ampliarían os contidos da sala empregando as novas tecnoloxías.

Para o nivel primario de lectura era imprescindible contar con obxectos que nos permitiran desenrolar o discurso expositivo. E dicimos imprescindible porque consideramos que os contidos de calquera sala dun museo teñen que desenrolarse baseándose nas pezas, nos obxectos das coleccións que o museo alberga e custodia. Evidentemente, podemos desenrolar un discurso expositivo sen a utilización de obxectos, empregando outros recursos, pero o resultado será diferente: podemos crear unha exposición virtual ou un aula didáctica ou calquera outro tipo de medio para explicar uns contidos; pero para abordar a montaxe da sala dun museo é necesaria a presenza de obxectos.

Este foi un importante escollo que tivemos que salvar pois moitos dos temas que íamos tratar nesta sala tiñan escasa ou nula cultura material asociada. En moitos apartados parecía case imposible atopar obxectos que nos permitiran desenrolar os contidos: cómo podíamos representar a través de obxectos temas como as relacións de veciñanza, a división dos traballos entre os membros da familia por xénero e por idade, a medicina popular, a propiedade e a herdanza, os seres míticos, o concepto de casa ou os tipos de familia.

Pero moitos destes temas, que non podíamos desenrolar a través dos obxectos, quedaban perfectamente explicados empre-

gando fotografías: imaxes de familias, de traballos, de festas e procesións, de nenos e adultos, de mulleres e homes, de costumes, etc. nos permitían exemplificar moitos dos aspectos que queríamos tratar. Desta maneira as fotografías, que sempre utilizáramos no resto das montaxes do museo nun segundo plano e como complemento da información que nos aportaban as pezas, pasaban nesta sala a ter un novo tratamento, ocupando un primeiro plano xunto cos obxectos. Así, o discurso expositivo da sala da sociedade quedou apoiado en dúas columnas fundamentais: os obxectos e as fotografías, procurando en todo momento e ao longo de toda a sala que se mantivera o equilibrio entre ambos recursos expositivos.

A pesares de contar cun discurso expositivo coherente e sinxelo, era necesario explicar a utilización de gran parte dos obxectos e das fotografías, polo que foi necesario incluír rótulos e pés de foto explicativos que axudaran a unha mellor comprensión dos contidos: a inclusión dunha ferramenta de traballo, dunha prenda de roupa, dun documento escrito, ou da imaxe dunha familia, dun traballo ou dunha procesión nunha zona concreta da sala tiña que ser explicada dentro do contexto no que se incluía, para darlle maior contido ao recurso expositivo que estábamos utilizando. A información se complementaba con textos introductorios en cada sección temática. Nalgunhas áreas empregáronse tamén debuxos e diagramas.

Evidentemente houbo temas que non puidemos abordar nin coa utilización de pezas nin de fotografías, como por exemplo o dos seres míticos. A mellor forma de abordar

Non quero zapato baixo,
que se me enterra na areia;
non quero amores de lonxe
que os teños na miña aldeia

O meu pai é bo ferreiro,
miña nai boa costureira,
aforran cartos pra min,
hei de casar con quen queira

a forza da idade

O matrimonio sinala o inicio da idade adulta. Os homes e mulleres que alcanzan a madurez adquiren ó mesmo tempo a plenitude dos seus dereitos e a condición de veciños, e polo tanto maior autoridade e responsabilidade.

« Nas familias ou zonas dominadas polo ideal da frugalidade tanto os individuos casadeiros como os grupos domésticos adoitan calcular con detalle o logro dun matrimonio vantaxoso. Se se trata, por exemplo, dun fillo que vai recibir a mellora, a atención hase centrar naquelas mulleres que poidan proporcionar un dote adecuado ás expectativas da casa; no caso de pretender casar unha filla, tentábase buscar na contorna un varón que reúna as condicións apropiadas, utilizando a contía do dote que a rapaza vai recibir para atraelo. A estratexia desenvolvida nestes casos pon de manifesto o carácter de alianza do matrimonio, xa que non soamente se busca un beneficio económico, senón tamén un vínculo con outra familia do que se ha de facer uso, se é preciso, ó longo da vida. »

Xosé M. González Reboredo

U menú ▶

Fig. 4. Nas presentacións dos ordenadores inclúense fotografías que complementan ás da sala, textos explicativos, citas de antropólogos e ditos, refráns e cantigas referentes aos temas que corresponden.

esta temática era a utilización de contos e relatos nos que se narrara a crenza nestes seres. Por esta razón, esta temática e outras similares abordáronse no segundo nivel de lectura, empregando os ordenadores.

O segundo nivel de lectura amplía a información da sala a través de presentacións con diapositivas feitas por ordenador. Nestas presentacións incluíronse imaxes, fotografías das pezas da sala, textos explicativos, sons e citas literais dos traballos realizados polos antropólogos e antropólogas que traballan no estudio da nosa cultura. Así mesmo en moitas diapositivas se incorporaron refráns, ditos e cantigas referentes ao tema que se trata en cada unha. A infor-

mación destas presentación segue o mesmo discurso expositivo da sala, estruturado en dous ordenadores: o primeiro recolle a información referente aos bloques *Espazo e sociedade*, *O devalar das horas* e *O tempo, un concepto cíclico*. No segundo ordenador pódense consultar os contidos ampliados da *Corrente da vida* e as *Crenzas e saberes*. En ambos ordenadores a información está dispoñible en tres idiomas: galego, castelán e inglés.

Como complemento da información aportada nos dous niveis de lectura, no inicio da sala pódese contemplar unha selección de documentais cunha duración total de catro horas, nos que se abordan

Fig. 5. A busca de imaxes representativas para incluír na sala da sociedade deu lugar a aparición de fotografías inéditas que constitúen un verdadeiro documento antropolóxico, como esta escena familiar de principios do século XX.

diferentes temas da sala: dende as festas e romarías ata a tradición oral ou os traballos de axuda mutua.

É evidente que para a elaboración destes dous niveis de lectura foi necesario un longo e laborioso traballo de documentación. Houbo que facer unha recompilación de tódolos traballos publicados que tiveran relación coa amplísima temática da sala, lendo, extractando e resumindo as investigacións dos antropólogos e antropólogas de ámbito galego. A partires destes traballos realizáronse os textos da sala e dos ordenadores, os pés de foto e os rótulos explicativos das pezas así como as citas que se inclúen nas presentacións.

A colección de obxectos do Museo do Pobo Galego relacionados cos contidos da sala de sociedade era, no momento de iniciar o proxecto, bastante ampla: contaba con conxuntos de pezas bastante completos, como o do Entroido, os xoguete infantís, os amuletos e os obxectos relixiosos; había ademais interesantes pezas de indumentaria como un equipo de acristianar, un traxe de noiva ou un vestido de loito dunha nena, e gran cantidade de obxectos domésticos que permitían instalar ambientacións como a da lareira ou o cuarto. Pero houbo que facer un esforzo por ampliar a colección de obxectos sobre todos nalgúns aspectos como o da escola ou o da taberna, nas que houbo

que conseguir diferentes elementos para complementar as ambientacións, ou a festa dos Maios ou dos magostos. Aínda hoxe, a exposición de obxectos da sala non está completa e é susceptible de ser ampliada con novos obxectos que se poidan ir conseguindo en datas futuras.

O Arquivo Documental do Museo tamén aportou obxectos para a súa exhibición na sala. Algúns documentos como foros, arrendos, testamentos, contratos matrimoniais, estampas relixiosas e rescritos eran susceptibles de ser expostos na sala e nos permitirían explicar moitos dos apartados da mesma. Pero, sabendo da negativa incidencia que ten a luz sobre o papel, terriblemente destructiva e de efecto irreversible, éramos conscientes de que non podíamos expoñer permanentemente este tipo de

pezas. Así que optamos pola realización de reproducións que, unha vez deterioradas puideran ser cambiadas por unhas novas. Evitábase así, incluír documentos orixinais de papel na sala, que permanecen gardados no Arquivo para a súa perfecta conservación.

Para a recompilación de fotografías utilizáronse as imaxes recollidas no Arquivo Gráfico do Museo; pero este non era suficiente para a grande cantidade de imaxes que se precisaban, non só para a sala, senón especialmente para as presentacións dos ordenadores. Así que foi necesario rastrexar os diferentes arquivos fotográficos galegos, tanto de particulares como de institucións. A longa lista de créditos fotográficos indican a gran cantidade de arquivos que se chegaron a consultar. ©

Bibliografía

RICO, Juan Carlos (2005): *La exposición comercial*. Gijón. Trea

TORRES GONZÁLEZ, Begoña (1993): “La exposición ‘Moda en sombras’: cuestiones museográficas”. *Anales del Museo del Pueblo Español*, tomo VI, pp. 115-131

ZUBIAUR CARREÑO, F. J. (2004): *Curso de museología*. Gijón. Trea

Normas para presentación de orixinais:

- 1.- Artigos. Os orixinais deberán enviarse a:
 - ADRA. Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego.
 - Museo do Pobo Galego
 - San Domingos de Bonaval
 - 15703 Santiago de Compostela
- 2.- ACEPTACIÓN DE ORIXINAIS: O Consello Editorial de ADRA decidirá a aceptación ou non dos traballos presentados. Garantirase o anonimato dos autores e das autoras daqueles traballos presentados e non publicados.
A publicación dos artigos non dá dereito a remuneración ningunha.
Os dereitos da edición son propiedade de Adra. Das fotografías, ilustracións e dos textos os autores e as autoras.
- 3.- PRESENTACIÓN: os artigos irán precedidos dunha folla na que figure. Nome dos autores e autoras, enderezo postal, teléfono e correo electrónico.
- 4.- FORMATO: os orixinais presentados deberán incluír unha copia en formato dixital (que sexa compatible co programa word) e un exemplar mecanografado en DIN A4 por unha soa cara a 1,5 de espazo e en follas numeradas. Os artigos deberán ter o título e o nome dos autores e das autoras.
- 5.- EXTENSIÓN: os traballos non deberán superar unha extensión de 20 follas incluída a bibliografía e notas a pé de páxina.
- 6.- BIBLIOGRAFÍA: presentarase alfabeticamente ao final do artigo. Exemplos:
 - BRAÑA REY, Fátima (1998) “Adaptacións ou cambios. A sala do mar do Museo do Pobo Galego”. *Antropológicas*, nº2, Porto, pp. 141-156.
 - GONDAR PORTASANY, Marcial (1987) *A morte*. Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego.
 - ICOM, *Código de deontoloxía del ICOM para museos*, [En liña] Consulta 3/10/06, <http://ICOM.museum/ethics_spa.html>
 - GÓNZALEZ REBOREDO, Xosé Manuel (1999) “A construción da identidade galega entre o século XIX e o XX. O papel do folklore e da Etnografía”, en *O feito diferencial galego. A antropoloxía*, Museo do Pobo Galego, Santiago de Compostela, pp.51-69.
- 7.- CORRECCIÓN DE PROBAS: os autores e as autoras recibirán unha soa proba de imprenta xa paxinada e terán un prazo máximo de dez días para a súa corrección.

